

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША
ШЫҒАРЫЛДЫ

**«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының
кітап сериялары**

*«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру
жөніндегі қоғамдық кеңестің құрамы:*

Әшімбаев Мәулен – кеңес төрағасы
Асқаров Әлібек – жауапты хатшы

Қоғамдық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов Сауытбек
Аяған Бүркіт
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әлімбаев Нұрсан
Әуезов Мұрат
Байпақов Карл
Биекенов Кеңес
Бұрханов Кемал
Досжан Ардак
Ертісбаев Ермұхамбет
Есім Ғарифолла
Қасқабасов Сейіт
Қошанов Аманжол
Нысанбаев Әбдімәлік
Салғара Қойшығара
Самашев Зейнолла
Сариева Ырысты
Сейдімбек Ақселеу
Сұлтанов Қуаныш
Тұяқбаев Қанат
Түймебаев Жансейіт
Хұсайынов Көбей
Шаймерденов Ербол

Карл
БАЙПАҚОВ

*Ежелгі және
орта ғасырлардағы*
Отырар

ББК 63.4
Б 33

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Байпақов К.М.
Б 33 Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. — 248 бет. —
Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007.

ISBN 9965-22-224-X

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша шығарылып отырған бұл кітапта ежелгі Отырар және басқа Отырар алқабының қалалары сөз болады. Осы арадағы көп жылдық жұмыс барысында Отырар, Құйрықтөбе, Көк-Мардан, Күйік-Мардан қала орындарынан керамикадан, шыны, металл, сүйек, ағаштан жасалған бұйымдар көптеп табылды. Аршылған сарайлар, мешіттер, көше орамдары, жүздеген бөлмежайлар, монша, шеберханалар орта ғасырлардағы қала жобасының архитектуралық ерекшеліктерін білуге, оның қолөнері, саудасы, қазақстандық көшпенділер мәдениеті мен қалалық өркениетінің, сондай-ақ көрші елдермен арасындағы байланысты, Қазақ хандығы тарихындағы қалалардың рөлін анықтауға көмектеседі.

Көпшілік оқырманға арналған.

ББК 63.4

Б 0504000000
482 (05)-07

ISBN 9965-22-224-X

© Байпақов К.М., 2007
© «Қазығұрт» баспасы, 2007

АЛҒЫ СӨЗ

Әр жылы ерте көктемде қазақ жерінің сырын ашуға Алматыдан археологтар легі жаңа экспедицияларға аттанады. Олардың жолы Іле және Жоңғар Алатауымен, Іле бойы алқабымен, Орталық Қазақстанның қатал табиғатты даласын, Алтай таулары, Балқаш бойының құмы, Үстірт белдеулерін және Сырдарияның жағалауын қамтиды. Көне Сауран қамалының маңында, кең алқапты алып жатқан Бөріжар обалар аймағында, Қаратаудың алып жартастарында салынған көне суреттерінің жерінде археологтардың жазғы шатырлардан тұратын ауылын көруге болады. Олар әр кезде жаңа құпияларды ашуға үміт ететін, жаңа таным-білім қуанышына кенелетін ауылдың адамдары. Осы зерттеулердің арқасында көне тарихымыздың шындығы мен жаңа беттері ашылады да, «Археологиялық картаның» белгісіз жерлері біртіндеп азая түседі.

Қазақстан археологтарының жетістіктері Есік қорғанынан табылған сақ жауынгері, Алтайдың Берел, Шығыс Қазақстан жеріндегі Шілікті, көне қалалар Отырар, Тараз, Сығанақ, Сарайшық, Йасы, Қойлық қазбалары, Мерке түбіндегі Түркі ғибадатханалары және т.б. көптеген қазбалар арқылы әлемдік археологияға жаңалық енгізіп отыр.

Орталық Азия мен Қазақстанның саяси-экономикалық және мәдени тарихына үлкен үлес қосқан егін шаруашылығы дамыған аймақтың тарихы ерекше бөлінетін аймақ бар. Бұл аймақ Арыс өзенінің Сырдарияға құяр сағасын қамтитын, ғылымда «Отырар алқабы» деген атымен белгілі Фараб және Отырар көне атауымен аталатын аймақ. Орталығы — ғасырлардан озып келе жатқан Отырар қаласы.

Отырар алқабының географиялық орналасуы Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар ауданының жеріне тура келеді. Батысында Қызылқұммен аяқталып, ортаазиялық ұлы өзендер Сыр-

дария мен Әмударияның¹ кең аумағын қамтиды. Отырар алқабына кіретін Сырдарияның оң жағалауы белдеулер болып келетін, табиғаты жұтаң Қаратау беткейлері қойнауында Бөген, Боралдай, Шаян, Арыстанды сияқты асау өзендер ағатын жерде жатады.

Отырар алқабының жерінде жантақ, жусан, соран тәрізді өсімдіктер әлемі басым болса, Арыс өзенінің бойында дүние жүзінде кездесе бермейтін дәрілік шөп дермене², Сырдария сайында сазды жердің өсімдіктері, өзенге жақын тоғайлы жер болып, торанғы, қамыс өседі (бұл өңірде кезінде жолбарыстар жортқан). Бұл жерлерде қоян, бұғы, түлкі, қасқыр кездеседі. Құстардың түрлері сан алуан. Қырғауыл, үйректің әр түрлері, қаз, тырна, көкқұтан, кептерлер болса, өзендерінде сазан, жайын және т.б. балықтар жүзіп жүрген.

Сырдария Отырар алқабының өркендеуінің негізі болды. Ол XV – XVI ғасырдың белгілі тарихшысы Рузбиханның кітабында жоғары бағаланады. Ол Сырдарияның жағалауы шүйгінді шырайлы өсімдігі арқылы құстар мен жабайы жануарлардың көбеюіне ыңғайлылығы жағынан дүниеде мұндай пайдалылығы әржақты өзен жоқ деп жазды. Ғалымның жазуында Дарияның жағасында ағаштары аспанмен таласқан деп айтады³. Ол түркістандық қалаларды аралап өткен.

Сырдария өзені асыраушы ғана болмай, қауіпті де болды. Ауа райының күрт өзгеруіне байланысты құбылып отырады. Қыстың күні суықтық – 27⁰ -қа жетіп, желтоқсанның басынан наурызға дейін мұз құрсауында қалса, көктемде Сырдария мен Арыс та аңғарынан асып, бірталай жерді су алды.

Ортағасырлық автор Әли ибн әл-Хусейн әл-Масуди⁴ 947 – 950 жылдары Отырар алқабындағы су тасқынын айта кетіп, «су тасқыны 30 фарсах⁵ келетін кең аумақты алды», «биіктікте орналасқан ауыл-аймақ қайықтармен қатынас жасады» деп жазады⁶. Қазірдің өзінде Отырар орны ғасырлардан өзен суымен алысып,

¹ Сырдарияның көне атауы – Яксарт, Әмударияның атауы – Окс.

² Сантонин алынатын жусанның емдік қасиеті бар түрі.

³ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакани. Михман-наме-йи Бухара: (Записки бухарского гостя. Аударма, алғы сөз, ескертулер Р.П.Джалилованикі. 1976. С.73 – 74.

⁴ Әли ибн әл-Хусейн әл-Масуди – араб оқымыстысы, географ (956 ж. туған).

⁵ Фарсах – Шығыстағы ұзындық өлшемі, 6 – 8 шақырымға тең келеді.

⁶ Үзінді: Бартольд В.В. Сочинения. М., 1966. С.3. С.224. /

қоршаулар салып отырғанын көрсетеді. Су мен күннің молшылығы, құнарлы топырақ бидай, мақта, жеміс, жүзімдік өсіру арқылы халықтың әл-ауқатының жақсаруына қолайлы еді.

Оңтүстік Қазақстанда Отырар алқабы қорғаныс жағынан қолайлы болды. Отырар арқылы керуендер легі толастамаған, сондықтан ортағасырлық араб-парсы тілді авторлар бәрі дерлік жазған. Оны біз Сырдария бойы қалалары мен Жетісу қалаларының тізімінен көреміз. Көне авторларды оқи отырып, «бірнеше Отырар» туралы білеміз. Бір деректерде құнарлы жерге орналасқан Арыс өзенінің Сырдарияға құяр жерін білсек, екіншіде Қаратау бөктеріне орналасқан көшпенділердің қамалы делінеді, үшіншіден Отырардан Арыс, Бөген бойлап Таразға, Баласағұнға және онан әрі Шығыс Түркістанға жолдар кеткенін оқимыз. Бірақ Отырар біреу ғана. Көп сияқты көрінетін себебі – оның жолдардың қиылысына орналасып, одан шыққан жол Сырдариядан тарап оңтүстікке – Шаш, Соғды және әрі қарай Мерв, Нишапур, Рей, солтүстік пен батысқа қарай – Хорезм арқылы Арал бойына, Еділ, Қара теңізге және Кавказға кетеді. Орта Азияда Отырардың ыңғайлы және де қауіпті жерде екенін археолог және шығыстанушы А.Н.Бернштамның дөп басып жазуы таң қалдырады.

Шынында да, бұл өңір пайдалы әрі қиын болатын. Қаланың мындаған жылдар басынан өткерген табиғат апаты мен жаугершілік соғыстардан бір кездерде гүлденген қаланың орнында шөп басқан қирандылары қалған. Қазіргі көрінісінде қала мен қамалдардың, қарауылтөбелердің мылқау көрінісіне адам баласы таң қалады. Жүз жылдап су көрмеген, кебір тартқан орталық қалалар орны жатыр. Міне, осы ашық аспан астындағы мұражай бізге ата-бабалар тарихынан, олардың өмірінен ақпарат береді.

Отырар алқабында Арыс өзенінің сол жағалауын қамтитын ірі қала орнының бірі – Көк-Мардан, ал Сырдарияның сол жағалауында Қауған-ата және Бұзық, сауда мен кәсіпкерлердің орталығы Мейрамтөбе, Құмиян қамалының орындарында қазба жұмыстары жүргізілген. Бұлар Отырардың құрдастары. Солтүстік-шығысындағы қалалар: Бұзықтөбе (Ақтөбе), Кішітөбе, тағы бір Ақтөбе жатыр. Көне төбелердің әрқайсысының өзіне сай аттары бар: Алтынтөбе, Жалпақтөбе, Құйрықтөбе, Мардан, Пышақшы т.б. Бұрынғы кезде басқалай аталса да, жергілікті аңыздарға сай Отырарды қоршай орналасқан төбелердің, оның қамтамасыз

ететін маңыздылығына қарай: Алтынтөбе — зергерлер қалашығы, Пышақшытөбе — қару-жарақ жасайтын, Құйрықтөбе — қасапшылар қаласы деген ойға жетелейді. X — XII ғасырлардың өзінде-ақ бұл қалашықтардың жойылғандығын дәлелдейтін айғақ — олардың көне аттарының жойылуынан мәлім. Алқаптың ірі астана қаласы Отырар ғана өзінің тарихи атымен сақталған.

Ортағасырлық қалалар ішінде оның ерекше орын алатыны түсінікті жайт. Тараз, Испиджаб, Құлан қалалары Ұлы Жібек жолының бойында, керуен жолдары арқылы дамыды. Ал Отырар далада орналасқан, көшпенділердің өз қаласы еді. Сұрапыл соғыста өткір қылыштар айқасып, садақ оғы ысқырынып, қаланың түтінге оранған шағында олар жауға бірлесе отырып соққы берді. Малшы малын тастап, темірші отын өшіре салып, шақырылмаған жауға қарсы күресті. Отырар қамалына ғасырлар бойында қаңлылардың ұзын семсерлері мен түріктердің қайқы қылышы талай тиді. Отырар Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Нәсір әл-Фарабидің туған қаласы.

Көп ғасырлар өткен кезде Отырар туралы біз не білеміз? Дереккөздері ол туралы не дейді?

Бәрінен бұрын көне авторлардың: тарихшылардың, географтардың, саяхатшылардың, елшілердің, көпестердің, Отырардың гүлденуі және құлдырау дәуірі замандастарының мәліметтерін білеміз. Араб, парсы тілдерінде жазылған еңбектерде VIII — XII ғасырлар туралы айтылып, гүлдену дәуірі IX — XII ғасырларға келеді. Бізге жеткен сол дәуірдің белгілі біраз ғалымдарының атын атасак болады.

Бағдат халифтарына қызмет еткен байланыс бастығының қызметін атқарған Ибн Хордадбек¹ болды. Өзі басқаратын мекеменің жұмысын жеңілдету үшін дүниеде алғаш пошта жолының анықтамасын жасады, халифаттың жекелеген бөліктеріндегі сауда жолын, ірілі-кішілі қалалардың аттарын, аудан мен аймақтардың арақатынасын толық беріп, кітабын «Мемлекеттер мен жолдар кітабы» деп атады. Өз кезеңіне сай толық жасалған анықтаманы одан кейінгі географтар пайдаланып отырды. Мұсылман әлемінің солтүстік шекарасы болып табылатын Сырдария қалаларын, соның ішінде Отырар туралы да бұл еңбекте керекті мағлұматтар бар еді.

¹ Оның толық аты Убейдаллах ибн Абдаллах ибн Хордалбек (820 ж. туған).

Тағы бір Иерусалимнен шыққан географ, өз заманының білгірі, араб географы — Мұхаммед Ибн Ахмед әл-Макдисидің¹ алар орны ерекше. Ол көптеген мұсылман елдерін аралап, көзімен көргендерін анықтап жазды. «Алтын аймақ және таңқалдырар жерлер» (985 — 989 жж) деген еңбегінде ауа райы, сауда, ақша, өлшемдер, таразы басы және әдет-ғұрып, салық төлеу туралы әр елдерді даралай жазып, Шығыс мәдениетінің тарихы туралы өшпес мұра қалдырды. Бұл еңбектің құндылығы сонда, автор замандастарының еңбектеріне сын көзбен қарап жазды².

Отырар туралы 982 ж. парсы тілінде жазылған белгісіз автордың «Худуд әл-Алам» трактатында, сондай-ақ әл-Истахри, ибн Хаукал, Қашқарлық Махмуд, әл-Самани, Якут әл-Хамави, ибн әл-Асир, Жувейни еңбектерінен де кездестіреміз. Көптеген ғылыми еңбек қалдырған, бізге дейін жиырма шақтысы сақталған ортаазиялық ошақты ғалым әл-Бируни³ еңбектерінде де Отырар туралы айтылады.

Кейінгі орта ғасырлар оқиғаларын түрік, парсы тілдерінде жазған Масуд ибн Осман Кухистани, Мұхаммед Салық, Бенаи, Рузбихан және басқа да өз заманының қоғам қайраткерлері мен тарихшылар еңбектерінен білеміз. Әрине, Отырар туралы жазба деректерде жалпылама әрі үзінді түрінде жазылған деректер қала тарихын толық ашып бере алмайды. Кейінгі орта ғасыр авторлары билеушілердің шыққан тегі мен соғыс шерулерінен басқа, Отырардың экономикалық тарихы, Қазақстанның басқа қалалары туралы толық мәлімет бере алмайды. Сондықтан Отырардың өмір тарихын жазуға сенімді дерек көзі — археология.

Отырардың көне орнының ірілігі көптен өзіне назар аударуда. Алтын теңгелер мен бағалы заттар, патшалардың қазынасы туралы алыпқашпа әңгімелер шындықтан алыс емес: кей кезде күміс білезіктердің сынығы, лағыл тастан жасалған моншақтар табылатын. Қалалардың бұзылған жерінен кейбіреулер көне байлық қазынасын іздейтін, сонда көбіне кетпен басы алтын заттарға емес, саз ыдыстардың сынығы мен тат басқан темірлерге

¹ Немесе әл-Мукаддаси (947 — 1000 жж.).

² Қараңыз: Бартольд В.В. Сочинения. М., 1963. Т.1. С.57.

³ Оның толық аты — Әбу-Райхан Мұхаммед ибн Ахмет әл-Бируни (X — XI ғ. ортасы) Оның еңбектерінің тізімінде ол қайтыс болмастан он жыл бұрын 105 атау болған).

тиетін. Жануар сүйектері мен адамның бассүйектерінің шығуы жұртты шошытатын.

Отырардағы алғашқы археологиялық қазба жұмыстары – Түркістан археологиялық әуесқойлар үйірмесінің мүшелері А.К.Кларе мен А.А.Черкасов басшылық еткен 1905 жылғы экспедиция жұмысы еді¹. Археологиялық қазба тәсілін толық меңгермеген олар ыдыстардың шыны сынықтары, жануар сүйектері мен ондаған мыс теңгелерден басқа не табар еді? Қазба осымен біткен еді. Жарты ғасырдан соң, 50-жылдары ленинградтық профессор А.Н.Бернштам бастаған Қазақ КСР Ғылым академиясының Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы, содан кейін Е.И.Агеева мен Т.Н.Пацевич жүргізген барлау жұмыстары кезінде бірқатар ескерткіштердің топографиялық планы түсіріліп, қазбалар жүргізіліп, көптеген заттар жиналды. Бұл зерттеулер Оңтүстік Қазақстан қалалары туралы 1958 ж. жазылған еңбектердің негізін құрады, онда Отырар туралы жеке бөлім арналды.

1969 ж. бұл жерде кең көлемдегі қазба жұмыстары К.А.Ақышев бастаған, құрамында жеке отряд бастықтары К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович, М.С.Мершиев, С.Ж.Жолдасбаев, Б.Н.Нұрмұханбетов, В.А.Грошев, С.М.Ақынжанов, Т.В.Савельева, Е.А.Смағұлов, Н.О.Алдабергенов, Ю.А. Мотовтар бар Отырар археологиялық экспедициясының күшімен алғашқы екі жылында Отырар көрінісінің бедері толық топографиялық жобаға түсірілді. Онда археологиялық мақсат үшін ұшақ пайдаланылып, құс ұшар биіктіктен және екі шақырым жоғарыдан көне қаланың көрінісі анықталды. Соған байланысты жерден байқала бермейтін қала сұлбасын анықтауға қол жетті. Қазба жұмыстарының қатар жүруіне байланысты, қаланың өмір сүру кезеңдерін дәлелдеуге мүмкіндік туды.

Отырар археологиялық экспедициясы 1971 жылдан Оңтүстік Қазақстан кешенді экспедициясы деп аталып, қазіргі таңға дейін жоспарлы түрде кең алаңда қазба жұмысын жүргізіп келеді. Алқаптың қалалары, оның аймағындағы ескерткіштердің барлығына дерлік зерттеу жүргізілуде (тас дәуірі, қола кезеңі, ерте темір және ортағасырлық әртекті тарихи дәуірлерді қамтитын ескерткіштер бар). Тек қоныстар мен қалалар емес, көне обалар, кен

¹ Үйірме 1895 жылы Ташкентте ұйымдастырылған.

орындары, тастағы жазулар, қазақы қыстаулар мен көне су жүйелерінің сілемдері зерттелді.

Өткен жылдар ішінде Отырар мен оның алқабын зерттеушілердің жаңа тобы қалыптасты, олар – М.Қожа, Д.А.Воякин, С.Ш.Ақылбек, С.З.Ахмет, Д.В.Сорокин, М.А.Антонов.

Әсіресе Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бергі жылдары (1991 – 2008 жж.) зерттеу мен қазу көлемінің ұлғайғанын атап айтқан жөн. Бұл Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2003 ж. қабылдаған «Мәдени мұра» бағдарламасына тікелей байланысты. Бағдарлама аясында «Ежелгі Отырарды қайта өркендету» атты тағы бір бағдарлама қабылданып, ол археологиялық және сақтау жұмыстарымен қатар, Отырарды және алқаптағы басқа да ескерткіштерді ашық аспан астындағы Мұражайға – ішкі және халықаралық туризм орталығына айналдыруды мақсат етіп отыр.

Бүгінгі таңда Отырар алқабының зерттелуі археологтардың негізгі мақсатын қанағаттандырып отыр. Отырар қаласының хронология бойынша IV – VI ғғ. бастап XVII – XVIII ғғ. аралығында өмір сүріп, ғасырлар бойы көтерілу, құлдырау дәуірлерін басынан кешкені мәлім. Қаланың IX – XIII ғғ, XIV – XV, XVI – XVII ғғ. үй орындарының архитектурасы, діни ғимараттар, жеке өртүрлі шеберханалардың жалпы жобалары зерттелді. Тұрғындардың мәдениеті мен өмірінен қаншама мәлімет бар. Отырардағы қазба материалдары этнограф, лингвист, нумизмат, топырақтану, су жүйесін зерттеушілер жұмысына құнды да бай заттарды тарту етті.

Ортағасырлық қалалық мәдениетінің ірі аймақтарының бірі Отырар алқабы туралы жазба деректер, археологиялық мұралардың көптігі осы кітапты жазуға негіз болды.

I. ОТЫРАР АЛҚАБЫНЫҢ ТАРИХЫ

ХАЛЫҚ ЖАДЫ – КЕН ҚОЙМАСЫ. ҚАҢЛЫЛАР

Шығыстың жауһар ойларының тарихы Авеста¹ Отырар алқабы туралы көне жәдігер – онда қаңлы атаулы ел мен көне қала туралы айтылады (Авестада – Кангхе). Қазіргі Отырар атауына дейінгі тарихи кезеңнің жалғасы осы қаңлыдан бастау алады. Ирандықтардың көне батырларының бірі – жаужүрек батыр Туса «Хашатросук қақпасынан басталатын киелі қаңлы жеріндегі» Вайсак ұлдарын жеңу үшін Құдай-ананың көмегін тілейді. Бұл жырда біздің жыл санауымызға дейінгі II – I ғасырларда болған тұрлар мен ирандықтар арасындағы қақтығыстарды меңзейді². Тұрандық билеушілердің орталығы Канга болып саналады³.

Біздің жыл санауымызға дейінгі 138 ж. Тандық Қытайдан батысқа қарайғы беймәлім елдер туралы білу үшін император У Дидің елшілік керуені аттанады. Князь Чжан Цянь басқарған керуен 13 жылдан кейін қайта оралып, жолжазбасын ұсынады. Осы жазбадан Қытайға жаңа жерлердегі қала өркениеті мен көшпенділер мемлекеті туралы мәлім болды. Чжан Цянь өз көзімен көрген билеушілердің астанасында болғанын айтады. Қаңлылар мемлекетінен мәлімет береді. Ол мемлекет Ыстықкөл

¹ Авеста – көне ирандық діни ескерткіш, зороастризм киелі кітабы. Б.з.д. II – I ғ.ғ.

² Тұр (тұрандықтар) деп Тұранның тұрғындарын, Иранның солтүстігінде орналасқан көшпенділер елін атаған. Авесталық ирандықтар мен тұрандықтардың (сактардың) арасындағы шекара Сырдария болды.

³ Қараңыз: Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. М., 1964. С.167 – 170.

жағасында, үйсіндердің гуньмосы¹ билейтін жерден солтүстік-батысқа қарай 2 мың ли² қашықтықта орналасқанын жеткізеді.

Ғылымда Жетісу жері үйсіндерге қарағаны дәлелденген, сонда Қаңлы мемлекеті Сырдарияның орта ағысын қамтыды дейміз.

Авестада Канга қаласы, Қаңлы мемлекетінің Чжан Цянь жазбасында айтылуымен тұстас келеді, әрі орналасу бағыттарының Сырдария өңіріне тура келуіне қарап, Канга қаласын тұрандық көсемдердің астанасы деп санауға болады. Ал оның Сырдарияның орта ағысында екені тек Қытай деректерінде ғана емес, ұлы Фирдоусидің атакты «Шахнама» туындысында да айтылады. Өлең түрінде жазылған бұл эпоста тарихи оқиғалар тізбегінде Шығыс Иран мен Орта Азияда өткен соғыстар туралы жырланады. Сиявуш туралы жырында Фирдоуси Канганы Афрасиаб³ патшаның астанасы деп, Шаш пен Испиджабтан⁴ ары, Гульзарион⁵ өзенінің арғы бетінде орналасқан деп, Сиявушпен келісімге келген соң Афрасиаб Кангаға қайтады:

Бұхар мен Соғды, Самарқан мен Шашты,
Испиджаб пен піл сүйек тақты елді
Азат еткен ол әскерімен Қаңлыға қайтты.

Фирдоуси жырынан Канга Испиджабтан солтүстікте⁶, Сырдарияның орта ағысына тура келетінін байқаймыз.

Географиялық атауларды терең зерттей түссе, елді мекендер, таулар, өзендер қазіргі атауларына сәйкес келеді. География зерттеушілері «Шахнама» жырындағы атаулар белгілі бір жердің атына сай келмесе, ол жырды көшіріп жазушылар қатесі мен тереңдете зерттелмеудің әсері деп есептейді.

Қытай деректеріне қарағанда, Қаңлы үлкен мемлекет болған. Оның билігі Каспийдің солтүстік жағалауына дейін қамтыған. Онда көшпенділер қоныстанған. Мемлекеттің балшықтан соғылған қамалмен қоршалған қалалары да болған. Мемлекеттің

¹ Гуньмо – үйсін билеушісінің атағы.

² 800 – 900 км.

³ Афрасиаб – тұрлардың аты аңызға айналған патшасы. Оның атымен ежелгі Самарқан (Марақан) қаласы аталған.

⁴ Шаш пен Испиджаб – ортағасырлық ірі аймақтар мен қалалардың атауы.

⁵ Сырдарияның ежелгі атауы.

⁶ Қазіргі Шымкент ауданы.

астана қаласын іздеуде бізге Білге қаған мен Күлтегінге ¹ арналып жазылған руникалық жазбалар жәрдемге келеді. Түркі қағанатының алғашқы VIII ғ. соғыстардағы жеңісінің нәтижесінде батыс шекарасындағы жердің Кангу Тарбан аталғанын осы тарихи ескерткіштерден білеміз. Ол Сырдарияның орта ағысында орналасқан саяси жеке аумақтық құрылым болған.

Арабтілді деректерде Тарбан Шаш мемлекетінің астанасы деп жазылады. Тарихшы әл-Белазури Самарқанды 712 жылы арабтардың жаулауын айта келіп: «Самарқанды Құтып (Кутейба) қоршап алып, бірнеше рет текетірес қақтығыстар болды. Соғды патшасы Тарбандта тұратын Шаш патшасына хат жазды» деп жазды ². Үзіндіде Тарбан Тарбанд деп жазылады. Кейбір араб дереккөздерінде осы қала Тұрарбанд деп жазылады. Бұл зерттеушілер Тарбан деп отырған Шаш астанасы Отырар деп аталған қала ма деген ойға жетелейді. Мысалы: XIII ғ. араб географы Якуттың атақты географиялық сөздігінде «Сейхунның ³ арғы жағындағы Тұрарбанд қаласы, Мәуереннахрға ⁴ іргелес, Шаштың ең алыс орналасқан қалаларының бірі. Оның халқы оны Тұрар және Отырар ⁵ деп әрқилы атайды» деп көрсетеді.

Соған қарағанда, VIII ғ. Кангу Тарбанның астанасы Тарбан (Отырар) болса, онда Қанлы мемлекеті тұсында, оның билеушілерінің ордасы осы қалада болған.

Қанлы мемлекетінің саяси тарихы енді зерттелуде. Олардың ғұндармен, үйсіндермен болған күрестері туралы бірқатар мәліметтер бар. V ғ. ортасына қарай күшті мемлекет одағының орнында кішігірім иеліктер қалғаны да белгілі.

Ғылымда Қанлы тұрғындарының этностық құрамы туралы күрделі мәселе бар. Олардың тілдері туралы да тұрақты пікір қалыптасқан жоқ. А.А.Бернштамның пікірі бойынша, қанлылар түркі тілдес халықтарға жатады. Ал басқа авторлар оларды солтүстікирандық мал шаруашылығы тайпаларына жатқызып, тек бірінші мыңжылдықта Сырдария бойына түркі тілдес тайпаларының жылжуына байланысты тілдері мен этностық құрамы

¹ Білге қаған – шығыс түркілерінің «ұлы қағаны» (716 – 734 жж.); Күлтегін оның туған бауыры, қолбасшы.

² Үзінді: Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. С.157.

³ Сейхун – бұл да Сырдарияның атауы.

⁴ Мәуереннахр – «өзеннің ар жағында» дегенді білдіреді – Әмударияның шығысына таман Орта Азия мен Қазақстан аумағы осылай деп аталды.

⁵ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. С.158.

өзгерді дейді. Кеңес дәуірі зерттеушілерінің бірі Б.А.Литвинский оларды иран тілдес сақтарға жатқызды. Оның пікірі бойынша, қанлы – сақ тайпаларының бірі, атауы «тері киген адамдар» дегенді білдіреді дейді. Кейінгі жылдардағы археологиялық заттар қанлылардың сырт келбеті жайлы бірталай мәліметтер берді. Зерттеушілердің қолында тері киімдері, сүйек такташаларына салынған суреттер бар. Самарқан маңындағы Қорғантөбе қаласының жанында табылған көшпенділер моласының қазба жұмысында табылған сүйек такташасында салынған сурет адамдардың дене құрылысымен қатар, киімдері мен соғыс қару-жарақтарын көрсетеді.

Қанлы жауынгерлерінің шайқасы: бірінші ғасырларда сүйек такта бетіне салынған сурет. (Қорғантөбе)

Аң аулау барысын сәтті бейнелеген екі суретті ерекше атауға болады. Тайпа көсемдерінің ұсынысымен жасалған қалалық шеберлердің өнер туындысында жауынгерлердің аянбай күресуінің көрінісін көреміз.

Ондағы қатысушы жаяу және атты жауынгерлер бір текті этностық топқа жатады: сопақша тар мандайлы, шаштары жоғары қайырылып, құлағынан асыра жиналған, қиық көзді, қошқар мұ-

рынды, қайратты иекті, шалғы мұртты, сүйір сақалды. Жауынгерлердің күш-қуатын көрсететін тері кеудешеге тігілген қорғаныс қабыршақтар, қылыш өтпес мойынқабы бар дөңгелек дулыға мен айылбаспен табанына тарта киілген ықшам, жеңіл шалбары бар. Көне тарихи дәуірлерге сәйкес қару-жарак: жалпақ ұшты ұзын найза, екі жүзді ұзын семсер, белдікке екі жерден ілінген қынабы, үшқырлы жебелі садақ, ерге жалғасып жатқан ұзын үш құрамды сауыт, қалқан, екі жебелік қорамсақ. Жауынгерлер жалы күзелген, кекілі түйілген аттарға мінген.

Сырдарияның орта ағысы мен төменгі ағысында этносаяси ахуал бірінші мыңжылдықтың ортасында түркітілдес тайпалардың келуінің әсерінен күрт өзгеріске ұшырады. Ерте ортағасырда Кангу Тарбан феодалдық құрылымы қалыптаса бастады.

Қаңлы садақшыларының аңға шығуы: бірінші ғасырларда сүйек тақта бетіне салынған сурет. (Қорғантөбе)

712 жылдың күзінде Самарқан қаласын жаулаған арабтарға қарсы тұрғындардың көтерілісі болды, өз күшінің әлсіздігін сезген соғдылықтар түркілерден жәрдем күтті. Көп күттірмей түркі әскерлері де жетті. Түркі әскерлерінің ойсырата жеңілуі көне түркі руна жазбаларында айтылады, оған себеп күтпеген жерде

тылдан түркілердің одақтасы кенгерестерге қарсы түргештердің¹ көтеріліп, соғыс ашуы әсер еткен.

Кенгерестер кімдер еді?

Оны білу үшін X ғ. алғашқы жартысында жазылған Византия императоры Константин Багрянородныйдың «Империяны басқару туралы» еңбегіне сүйенеміз. Мұнда Константинополь сарайының көршілерімен қарым-қатынас барысындағы соғыс-елшілік әдістері көрсетіледі. Онда славяндармен, болгарлармен, сербтермен, арабтармен және орыстармен қатар печенегтер де суреттеледі. Константин Багрянородный ежелгі печенег атауы туралы жазады, оңтүстік орыс даласына қоныс аударғанға дейін оларды кангар деп атады делінген. Ол былай деп жазады: «Печенегтерді кангар деп те атайды, бірақ бәрін емес, оған тек үш округтің халқы жатады: Йабдиирти, Куарцицур және Хабсуксингил, олар басқаларына қарағанда ержүрек әрі текті болып келеді, өйткені кангар атауы да соны білдіреді»².

Ғалымдар мәлімсіз кенгерестерді кангар тайпаларымен салыстыра отырып, олардың тарихтың әр кезеңінде айтылған бір халық деген тұжырымға келді. Егер Канг – Сырдарияның ежелгі бір атауы болса, кангарлар (кенгерестердің) отанын дәл осы өзеннің орта ағысынан іздеу керек. Жоғарыда айтқанымыздай, Кангу Тарбан мемлекетінің орны да осы аймаққа тура келеді.

Сырдария мен Арал бойын қыпшақ-кимақ тайпаларының жаулап алуына байланысты, келесі ғасырларда кангар (кенгерес) жалпы қаңлы этнониміне айналды. Бұл X – XI ғасырларда болған өзгеріс. «Қыпшақтарда қаңлы атауы – текті адамдарға тиесілі» деп Махмұд Қашқари еңбегінде келтірген. Ғалымдардың пайымдауынша, көшпенділердің ақсүйектері өздерінің қуатты Қаңлылар мемлекетінен шыққанын дәлелдеу үшін қыпшақ тайпаларының қаңлы атауын қабылдауына алып келді.

Қазақ руларының ішінде ірілерінің бірі саналатын қаңлы атауы қалды. Бұл факт қазақ халқының этногенезін зерттеуге тікелей әсер етуі тиіс.

Қазіргі қазақтарды этногенетикалық зерттеуге де ежелгі қаңлылардан жалғанған жіптің әсері бар. Бұл ғылыми зерттеу мен

¹ Түргеш – түркі тайпаларының бірі. VII ғ. бірінші жартысында Түргеш қағанаты болды.

² Үзінді: Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. С.264.

анықтауды қажет етеді. Ал әзірше көне Қаңлыдан Отырарға жалғасқан қолда бар деректерге шолу жасайық.

ФАРАБ... ОТЫРАР

Жоғарыдағы шолулар араб жазба деректерінде VIII ғ. бастап Отырар – Тарбан (Тарбанд) Тұрарбанд (Тұрар) деп аталуын ескерсек, Отырардың алғашқы Фараб аталуы да сол кездің үлесіне жатады. Араб тарихшысы ат-Тарабидің «Пайғамбарлар мен патшалар» деген көп томдық еңбегінде белгілі араб қолбасшысы Харис ибн Сурейдждің ортаазиялық билік жағына өтіп, ұлы Әлемдік держава – Халифатқа қарсы соғысқаны айтылады. Бұл аса күшті Халифат мемлекетінің жері кең аумақты Азия, Африка және Еуропа жерлерін алып жатты. Оның пайда болуы VII – IX ғасырларда исламның таралуына байланысты еді. Хорасанды¹ 644 ж. арабтардың жаулап алуынан, Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігіне жол ашылды. Арабтардың солтүстік-шығыс бағытына қарай шабуылы жаугершілік түрінде жүрді.

673 – 674 жж. Убейдаллах ибн Зийяд басқарған әскер легі Әмудариядан өтіп, Бұхар қамалының түбінде тұрды. Арабтарға қарсы шыққан түркі және бұхарлықтардың қиян-кескі соғысы арабтардың пайдасына шешілді. Олар алтын және күміс теңгеден, қымбат заттардан, қару-жарак, жоғары сапалы жібек маталар, тұрғындардан төрт мың құл және т.б. олжалар алып Хорасанға қайтып кетті. 676 жылы Бұхар қайта қоршалды, тұрғындар тағы да құн төлеп құтылды. Қайта-қайта болған шабуылдар VIII ғ. басында араб әскерінің басына Кутейба ибн Мүслимнің келісімен Орта Азияны түгелдей жаулап алуымен аяқталды. Қатал және айлакер талантты қолбасшы және саясаткер Кутейба ибн Мүслим Орта Азия феодалдарының өзара қырқысуын ұтымды пайдаланды.

Арабтарға қарсы қанды соғыс пен отқа оранған осы сәтте қолбасшылардың бірі Харис ибн Сурейдж көзге түсті. Түркі қағанының² әскерін бастаған ол қарсыластарына күшті соққы берді, бірақ мемлекет ішіндегі талас, қағанды аталас інісі Курсулемнің

¹ Хорасан – Оңтүстік Түркменстан және Солтүстік Иран.

² Бартольд В.В. Сочинения. М., 1963. Т.1. С.248 – 250.

өлтіруі түркілердің қарсылығын әлсіретті. Арабтар толық жеңді, сол кезде көтерілісші Харис ибн Сурейдж Фарабқа айдалды.

Ат-Тараби тарихшының 739 жылғы оқиғаны жазуында Фараб атауымен қатар, Отырар – Отырарбент еске алынды. Онда IX ғасырда Хорасан билеушісі әл-Мамунның халиф әл-Аминға қарсы соғысы басталуының қарсаңында, уәзірі ибн әл-Фази ибн Сахиаға ішкі жағдайдың әлсірегенін айтып, «Хорасанның ішкі жағдайын жөндеп, көтерілісті басып, Аминге қарсы күресуге болады. Отырарбент патшасы төлеп отырған салығын тоқтатты дейді»¹.

Ат-Тарабидің жазғандары Абул-Валид Мұхаммед әл-Азракидің «Мекке қаласының шежіресі» деген еңбегінде жалғасын табады. Уәзірдің туған інісі Хасан әл-Фадлдің тақ пен тәжге қатысты жасаған олжасына орай әл-Мамунның тақ ұстауы, қазына жұмсауы туралы жазбада өз туысының соғыс ісіндегі сәттілігін көрсетеді: «Отырарды билеуге ұмтылды, ол шекара бастығын өлтіріп, қарлұқ жабғысынан әйелі мен ұлдарын тұтқынға алды»².

Басқа деректерде Отырар және Фараб атаулары қалалық не аймақтық мағынада көрсетіледі: мысалы әл-Истрахриде Арыстың төменгі ағысындағы Фараб округі айтылса, Ибн Хордадбекте Фараб қаласы, ал «Худуд-әл-Әлем» шығармасында – қайтадан Фараб аймағы, Якутте – тағы қала Фараб болса, ал XIII ғасырдан бастап тарихи еңбектерде Отырар қаласы атымен мәлім бола бастады³.

Қазақстанның ортағасырлар тарихын зерттеушілер аралас атаулардың шығуын төмендегіше түсіндіреді. VIII ғасырда Сырдарияның⁴ орта ағысында Фараб және Отырар жеке-дара аймақтары болған. Біріншісі дарияның сол жағында болса, екіншісі оң жағында орналасқан. Кейіннен бір аймаққа біріккенімен, атау-

¹ Сонда. 260-б.

² Михайлова А.И. Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IX в. // Эпиграфика Востока. М.; Л., 1951. Т.5. С.11 – 12.

³ Настич В.Н. К периодизации монетной чеканки Отрара и ее роли в денежном хозяйстве города и области // Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980. С. 164-169.

⁴ Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алматы, 1972. С.28 – 29.

лардың екеуі де өмір сүрген. Шығыста астана қаланың аты да, аймақтың атауы да Фараб, әрі Отырар атауын да сақтаған.

Отырар алқабында X ғасырда Кедер атауымен астана пайда болды, ол туралы әл-Истахридің мәліметінде: «Кенжидтен¹ төмен Фараб аймағы орналасқан, Сырдарияның екі жағын алып жатқан ұзындығы мен ені бір күндік жолға жақын. Астанасы Кедер өзеннен жарты фарсах жерде»² дегенін әл-Макдиси: «Кедер жана қала болды, онда жаңа мінбер³ салу үшін өзара қақтығыс соғыс тудырды»⁴ деп жалғастырады. «Худуд әл-Әлемде» Кедер тұрғындарын жаужүрек әрі батыр деп жазады.

Бірақ бұл қала атауы жылнамалардан жоғалып кетеді, XI ғасырда оны бірде-бір ортағасырлық автор аузына алмайды.

Ғасырлар қойнауынан сонда оны қандай құйын жел ұшырып әкеткен?

Сырдарияның бойы X ғасырда қилы кезеңді басынан кешірді. IX ғ. ақырында оғыздар⁵ печенегтерді (қаңғарлар) талқандады. Олардың бір бөлігі оғыздарға қосылып, басқалары батысқа қарай кетуге мәжбүр болды. Сонымен, IX ғ. аяғы X ғ. басында Сырдарияның төменгі ағысындағы Жанакент қаласын астана етті. Бұл өзен және құрлық арқылы осы жерден өтетін керуен жолының қиылысында орналасқан маңызды сауда және қолөнер орталығы болды. Осы арадан атақты сауда жолы қазақ жеріне терендеп, Сарысу, Кеңгір, Есіл және Нұра өңіріне қарай керуен жолдары кететін.

Оғыздардың ірі мемлекеті Орта Азия мен Еуропаның соғыс және саяси тарихында үлкен орын алды. Ірі Хазар мемлекеті және Хорезммен бақталас оғыздар Орта Азияға шабуыл жасады. Тарихи мәліметтерге жүгінсек, хазарларға қарсы 965 жылы оғыз жабғуы (ябгу)⁶ мен Киев князы Святослав арасында соғыс келісіміне қол қойылды. Олардың көздеген мақсаттары саяси және экономикалық жағынан бір болатын. Көне орыс мемлекетіне ірі қарсыласы Византия мемлекетін жою мақсатын іске асыру үшін әрі Шығыс базарына шығу үшін керуен жолдарын билеп отырған

¹ Кенжид — Арыста орналасқан округ.

² Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.; Л., 1939. Т.1. С. 183 — 184.

³ Мінбер — собор мешіті.

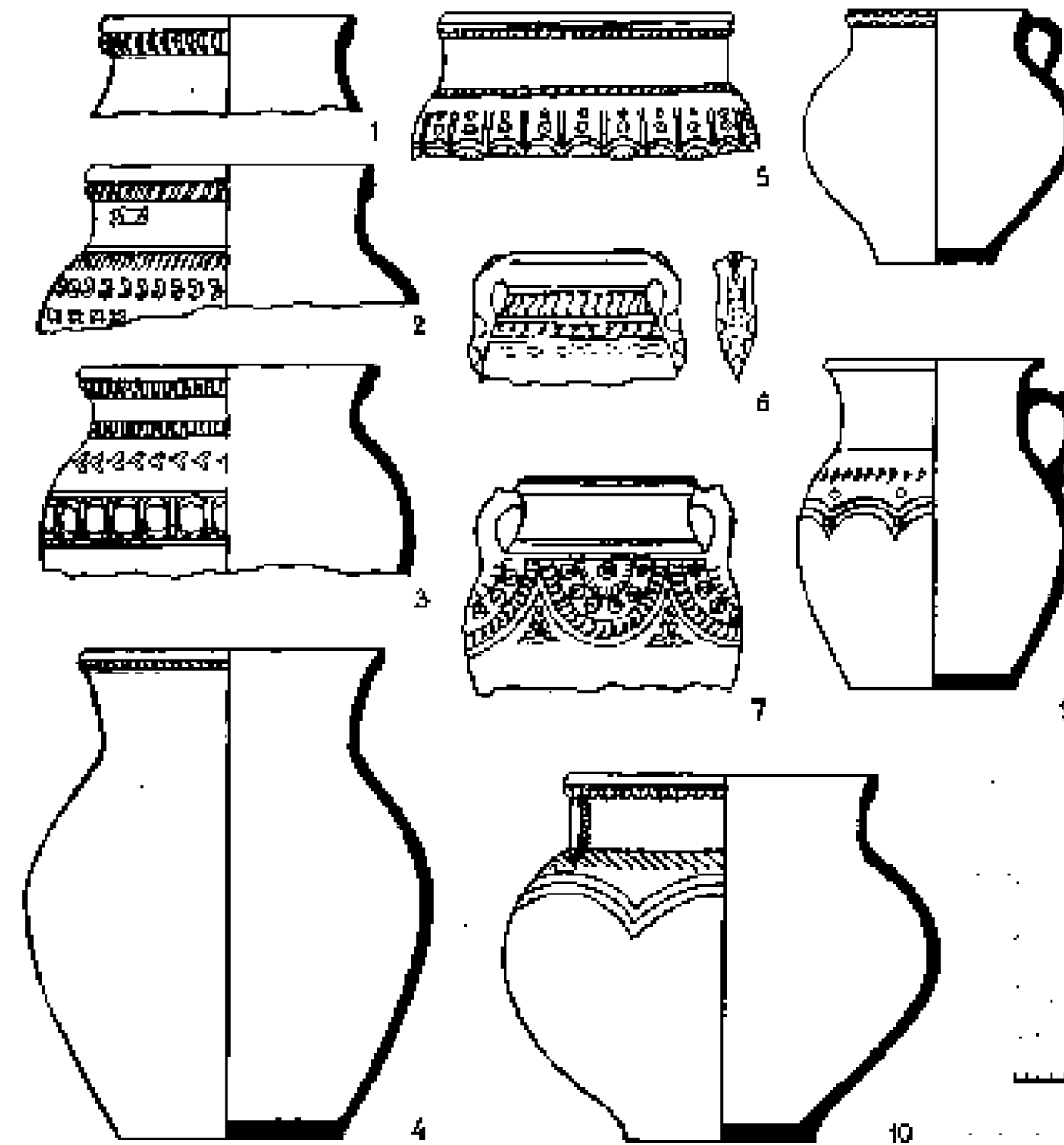
⁴ Бартольд В.В. Сочинения. Т.1. С.270.

⁵ Каспий маңында, Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал аймағында тұратын түркі тілдес тайпаларды оғыздар деп атады.

⁶ Жабғу — патша.

хазарларды жеңу қажет болды, ал оғыздар Қара теңіз жағалауындағы даланы иемденіп, Еділ бойы арқылы Маңғыстау мен Үстіртке баратын сауда жолын тартып алмақ болды. 965 ж. Святославтың Хазарияны жеңуі оғыздардың хазарларға қарсы күресін жеңілдетті. Мұның бәрі ірі Оғыз мемлекетінің саяси күшеюін қамтамасыз етті.

Мемлекеттің шекарасы кеңейді. Олар оңтүстікте Сырдарияның орта ағысын, Арыс өңірі мен Қаратау беткейлерін алды. Оғыздардың бір бөлігі Шаш пен Испиджабты жайлады. Оларға Фарабпен қатар Сауран, Сүткент, Субаникент қалалары бағынды. Қалаларды жабғумен қатар бірнеше патшалар биледі, олардың ордалары қалаларда болып, қазына, азық-түлік қорына иелік етті. Солардың бірі Отырар алқабындағы X ғ. оғыздар салған жаңа Кедер астана қаласы Фарабпен (Отырар) жарыса кеңейіп өсті.

Отырар жазығындағы оғыздардың керамикасы. VIII — X ғғ.

Х және ХІ ғасырлар тоғысында оғыздардың құлдырай бастаған мемлекеттік бірлестіктері күрт әлсіреді. Феодалдық қақтығыстар, билеуші топтардың отырықшы және көшпелі халықтарды аяусыз қанауы — мемлекеттің құлдырауына тікелей әсер етті. Сырдариялық жабғуға қарайтын ірі мемлекет ХІ ғасыр ортасында қазақ даласына қыпшақ тайпаларының басып кіруіне байланысты толық құлады. Кедер қаласы да, сірә, осы тұста жоғалған болуы керек.

Жылнамаларда айтылмай қалған Кедер атауын зерттей келе белгілі археолог, ежелгі Хорезмді зерттеуші ғалым С.П. Толстов мынадай қорытынды жасаған, Әмударияның төменгі ағысындағы қала атауы Кедер урбонимін¹ талдай келе, керд (керт) қаланы атаудағы ежелгі негіздердің бірі деп тұжырымдайды. Мұндай жағдайда Кедер «қалалар елі» дегенді білдіреді деген ой айтты.

Әрине, басқа да пікірлермен санасу қажет. Х ғ. саяхатшысы ибн Фадлан оғыз жабғулары кудеркан деп аталғанын айтады. Сондықтан Кудер (Кедер) билеушілер ордасының атауы болған дегенді білдіреді. Кедердің Фараб аймағына қарауы, Оғыз мемлекетінің құлауымен бірге кетуіне қарағанда, бұл да тарихи шындыққа жанасады.

ОТЫРАР МЕН ҚЫПШАҚТАР: БАЙЛАНЫС БАР МА? БАР...

Сонымен, оғыздардың ірі мемлекетіне қараған Отырар алқабын ХІ ғ. қыпшақтар жаулады. Қыпшақтар орталығы Сығанақ, Жент сияқты қалалардан табылған керамика үлгілерінің осы Отырар қазбаларынан шығуы бұл тайпаның Отырарда болғанын дәлелдейді. Қыпшақ ыдыстарының бояулары қызыл, сары, жасыл түске сары, жасыл, қоңыр және ақ бояулармен өрнек жүргізілуімен ерекшеленді. Мұндай ыдыстар Еділ бойындағы Алтын Орда қалаларында да көптеп кездеседі, ол моңғолдармен бірге келген қыпшақтардан қалған...

ІХ ғ. араб тілді еңбектерде алғаш рет қыпшақтар² Қимақ тайпалық одағынан бөлініп шыққан халықтар туралы, Ертістің бойында орталығы болғандығы жазылады. Қыпшақ патшаларын қимақтардың тағайындауы туралы деректерде айтылғанына қара-

¹ Урбоним — қаланың атауы.

² Қыпшақ этнонимі тұңғыш рет VII ғ. ежелгі түркі жазбаларында кездеседі.

ғанда, қыпшақтар қимақтарға саяси бағынышты болғанын көрсетеді. Оғыздарды Сырдарияның бойынан ысырған қыпшақтар Қазақ даласының кең-байтақ жерін билеп, өздерінің Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы) атауын орнықтырды.

Қимақтар туралы әдебиеттер арқылы, оғыздарды жеңген қыпшақтардың тарих сахнасына шығып, қазақ даласын билегенге дейінгі өмір сүруін, салт-дәстүрін білуге болады.

Қимақтар туралы ибн Хордадбек, Кудама, әл-Истахри, ибн Хаукал жазған ортағасырлық шығармаларда айтылады. Олар туралы толық жазған XII ғ. араб географы Әбу Абдаллах Мұхаммед әл-Идрисидің «Нузхат әл-Мушрак фи-ихтирак әл-афак» деген еңбегі. Өзі ғалым, тағдыры ерекше бұл адам Сицилия королі II Роджер тапсырысы бойынша жазып шыққан. Ол өзінің шығармасында, Х — ХІ ғ. басында жазылған қимақтан шыққан Жаһнах ибн Хакан әл-Қимақи еңбегіне сүйенгенін айтады.

Одан біз қимақтардың мал шаруашылығымен айналысқанын, соның ішінде көшпенділердің басты малы жылқы болғандығын оқимыз: «жайлауда бір жерден екінші жерге көшіп-қонып жүрген» дейді. Басқа әдебиеттерде айтылғандай: «Түріктің» жер басып жүргенінен гөрі, ат үстінде отырғаны көп десе, шығармада қимақтардың жылқы малына құмар болғаны айтылады. Ертістің жағалауында мындап жылқылары жайылып жүрген. Жылқы малы тек мінсе көлік емес, олардың асыраушысы да болды. Еті тамаққа жараса, қымызы дәру сусыны болды. Қимақтар құйрықты қой асырады. Қойдың етінен басқа майын да алды. Оны жарық үшін пайдаланды, жылы киімдер дайындауға терісі мен жүні таптырмайтын зат болды, қимақтар аңшылықпен қатар балық аулаумен де айналысты. Әрине, қимақтардың барлығын көшпелілер деп санау қате болар еді, деректерге сүйенсек, өзен мен көл жағалауында, шекарада, таулы аудандарда, бекініс пен қалаларда өмір сүріп, отырықшылар шаруасын да атқарған. Қалалардың үлкені қағанға арналған астана қала болды, бұл әкімшілігі бар, кәсібі дамыған сауда орталығы болды. Қалалар темір қақпалы қамалмен қоршалып, тұрғын орамға (кварталға) бөлініп, базар, ғибадатханалар орналас-ты. Қатардағы тұрғындар жеркепелерде өмір сүрді. Екінші қимақтар бидай, арпа, сұлы, бұршақ егіп және жүзім өсірді¹.

¹ Қараңыз: Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX — XI вв. По арабским источникам. Алматы, 1972.

VIII ғ. қимақ тайпалық одағы Ертіс бойынан біртіндеп Қазақстанның кең даласына тарай бастады. Оларға XI ғ. басы мен ортасында Ертіс бойынан Оңтүстік Оралға дейінгі Арал бойы – Каспий бойы далалары, Орталық Қазақстаннан Жоңғар Алатауына дейінгі кең аумақ қарады.

Ал Сырдарияның бойынан оғыздарды ығыстырған қыпшақтар батысқа қарай жылжып, половцы деген атпен Киев Русі мен Византияның көршісі болды. Сол батыс қыпшақтар (половцы) тарихы жақсы зерттелді. Ал қазақ жеріндегі қыпшақтардың тағдыры зерттеуді қажет етпеді. Сонда да болса әдеби еңбектерден қыпшақтар туралы не білеміз?

XI ғасырдың аяғы – XII ғасырдың басында, ғалымдардың пікірі бойынша, орталығы Сығанақ пен Жент қаласы болған Қыпшақ тайпаларының конфедерациясы пайда болды. Деректерде Сығанақ және Жент билігі деп аталды. Жент исламды кейін қабылдаған болса керек. Ортағасырлық авторлар «дінсіздер билігі» деп жазды. Орта Азияның ірі мемлекеттерінің бірі Хорезм мен арасы XI – XIII ғасырларда күрделі болып, соғысып та отырған. Олар хорезмшахтарға бағынып, арасында бейбітшілік келісімге қол қойған. Хорезмшах сарайында қыпшақ билеушілерінің беделі күшейіп, негізгі әскери қызметтерді ала бастады. Қыпшақ билеушісінің қызы Туркан хатун хорезмшах Мұхаммедтің анасы еді.

Орталық Қазақстан мен Тараз маңындағы қазылған Қыпшақ обаларының ішкі құрылыстарының біркелкі ұқсастықтарының болуы, өзіндік әдет-салт туралы мәлімет, ондағы шыққан заттардың ұқсастығы арқылы олардың киімі, әдет-ғұрпын анықтауға болады. Қыпшақ жауынгерлері мынандай болды: киімдері теріден жасалған. Етікке сұғылатын қой терісінен жасалған шалбар¹, оған түрлі түрлі-түсті жіптен өрнек жүргізілген. Кеудесіне алтын түстес не қызылкүрең шапан киіп, қалың тері белдік тағынған. Белдікке қанжар мен қылыш ілінген. Жауынгер сол жағына ағаштан жасалған әшекейленген қынап іліп, ол 0,7 – 0,8 м келетін жебеге толы болған. Жебе ұштары: ромбы, жалпақ, доға, үшбұрышты үшкір болып келген, белдікке қыпшақтарға тән қошқармүйізді өрнектермен көмкерілген қалта ілінген.

¹ Қорғандардың бірінен қой терісінен тігілген шалбардың сақталып қалған қалдықтары табылды.

Сақталған заттарға қарап, қыпшақ жауынгерлерінің ат-өбзелдері қандай болғанын елестете аламыз, аттың ері ағаштан жасалып, темір қысқыштармен бекітілген, сыртынан былғарымен көмкерілген. Темір үзеңгі – төменгі жағы аяқ тіреуге қолайлы кең келіп, жоғары жағы ілгекті бекітуге ыңғайлы жасалған.

Жерлеу салтына келсек, адам сүйегіне қоса жылқы мен қой-ешкінің жауырын, омыртқа, қабырға сүйектері жерленген. Қыпшақ обаларына тән сұрақ белгісі тәріздес сырғалардың болуы, осы белгіні басқа тайпалардан көрмейміз. Сонымен қатар қыпшақтар жерлегенде өлік жанына теңгелер қойылған. Бұл дәстүр антик дәуірінен хабар береді. Мысалы, о дүниеге, өлген адамдар жаны баратын Аид қараңғы патшалығына сапары кезінде Харонның қайығымен Стикс өзен арқылы өткенде оған тасымалдағаны үшін ақы төлейтіндігін қалайша еске түсірмесін... Табылған теңгеге қарап жерлеу уақыты – XIII – XIV ғғ. кезеңі анықталды.

Қыпшақ қорғандарын қазуда қазақтың кең даласына бұл кезде ислам дінінің әлі еңбегенін, олардың пұтқа табынғандығын байқаймыз.

Сырдарияның орта ағысына көшіп келген қыпшақтарды қимақтар туралы жазылған мәліметтермен салыстыруға болады, қыпшақ тайпалық одағынан бөлініп шыққан олар малшы, егінші қимақтардың этникалық және әлеуметтік болмысын сақтап қалды. Құмкент, Отырар, Сауран, Баба-ата, Қараспан қалаларында табылған керамикалар қалалық кәсіпкерлік өнімі болса да қыпшақ обаларынан табылған қыш ыдыстармен ұқсас келеді. Сырдария мен қазақ даласында өмір сүрген қыпшақтардың кейінгі тағдыры зерттеуді қажет етеді. Қалай болғанда да, олар қазақ этносының қалыптасуына үлкен әсерін тигізді.

БҰЛТ ҮЙІРІЛДІ. ҚИЫНШЫЛЫҚ ЗАМАН КЕЛЕДІ...

Шығыста 1206 жылы Темучинді халқы ақ киізге отырғызып, Шыңғысхан атымен үлкен феодалдық мемлекеттің ханы сайлап жатқанда, сол ханның 1920 жылы моңғол әскерін бастап келіп Отырарды қирататынын Отырар халқы білмейтін еді. Әлі 14 жыл қала халқы тыныш өмір сүріп, базар саудасы дүрілдеп жатты, 14 жыл ғылым, қолөнер дамыды. Қазіргі Орта Азия және Қазақ-

стан жерінде, көптеген кең аймақта қалалар гүлденіп өсіп жатты. Бұхар және Тараз, Испиджаб және Самарқан, Үргеніш және Сауран, Мерв және Сығанақ, Шаш пен Талғар, Баласағұн және Қойлықта — экономика мен мәдениет XII — XIII ғ. басында гүлденудің жоғары дәрежесінде тұр еді.

Шыңғысхан. Қытай суреті

Шыңғысхан — өзінің ерекше жаратылысымен дараланды, әскерді жоғары біліктілігімен ұйымдастырды. Саясаткер және айлакер — біреулерді алдап-арбап, екіншілерін күштеп өзіне қаратып, үшіншілерін соғыста жеңе отырып көшпенді ордаларды Моңғол мемлекетіне біріктірді. Бұған дейін не болып еді? XII ғ. ақырында Ұлы Қытай қабырғасынан қасиетті Байқалдың мөлдір суына дейінгі орталықта көшпенділердің — татарлар, наймандар, керей, меркіт, жалайыр, маңғыттардың бір мемлекетке бірігуі басталған еді. Олардың бірігуін қылыштың күшімен тездете отырып, ірі мемлекетке айналдыру Шыңғысханның тәлейіне тиген еді. Барлық моңғол тайпалары Шыңғыс ұлысына айналды, көшіп-қо-

нуға жарайтын кең даланың жұрты оған бағынды. Ол жердегі тұрғындар оның ұлдары мен туысқандарына бөліп берілді. Ең ірі әкімшілік бірлігінің түмен¹ жауынгері болды. Әскербасының шақыруына әрбір арат² қару-жарағымен, атымен белгілі жерге жиналатын. Әскер құрамы ондық, жүздік және мындық болып, түменге біріккен. Олардың арасында темірдей тәртіп орнатылған, бір адам айыпты болса, оның айыбына ондықта оны бірдей, жүздікте жүзі бірдей, мындықта мыңы бірдей жазаланды. Әскер басында көшпенділердің аксүйектері — нойондар, баһадүрлер, мергендер болды. Билеуші өз маңында іріктелген мың жауынгер-ардагерлерден тұратын кешік³ ұстады.

Моңғол қолбасшысы Сүбедей баһадүр. Қытай суреті

¹ Түмен — 10 000 салтатты әскер.

² Арат — малшы.

³ Кешік — жеке гвардия.

Осындай әскери өнер меңгерген Шыңғысхан өзінің ұзақ жаулап алу жорықтарын бастады. Ол Қытайды бағындырды, әртүрлі қазынамен қоса сапалы әскери техниканы қолға түсірді: қабырға бұзатын машина, қоршауды ататын құралдар. Моңғол аттары тұяғының дүрсілін Корея да есітті. Енді Шыңғысхан халқы көп, ірі бай елдері бар Батысқа көз тікті. Алдымен ол Қарлұқ жабғуы басқарған Жетісудағы ірі мемлекетті және Күшік хан басқарған Найман хандығын құлатты, сонан соң атты әскерін Хорезмшах мемлекетінің шекарасына аттандырды.

Хорезм гүлденіп, ірі мемлекетке айналған болатын. Оған бүтін Орта Азия бағынатын. Хорезмшах Ала ад-дин Мұхаммедтің Дешті Қыпшақ даласымен Иран жеріне жасаған жорығы сәті аяқталған. Оған Самарқан және Бағдатқа дейінгі феодалдық мемлекеттердің билеушілері бағынды. Мұхаммедтің жеңістен басы айналып, өзін екінші Македонский санай бастады. Оның Үргеніштегі сарайында Александр ғұрпымен «науба зу-л-Карнайн» деп аталатын салтанатты жиын өткізу дәстүрі қалыптасты. Жиынға музыканттармен қатар, бағынышты елдер билеушілерінің 27 ұлдары қатысып отырды.

Сыртқы қуаты гүлденіп өскенмен, елдегі ішкі бірлік нашар болатын. Мұхаммедтің айналасында қандай жолмен болса да өздерінің саяси көзқарастарын өткізуге ұмтылатын әр түрлі топтар бас қосты. Хорезмшах өзінің анасы – қыпшақ билеушілерінің бірінің қызы, хорезмшах болған әкесіне тұрмысқа шыққан Туркан-хатуннан сескенетін еді. Анасын қыпшақ қолбасылары қолдайтын. Мұхаммедтің бағдаттық халифпен араздығы және дін ісіне араласқаны үшін дін өкілдері де оны қолдамайтын. Қанаудың, салықтың өсуі Орталық үкіметке көпестердің, қалалықтар мен шаруалардың да қарсылығын күшейтті. Сарай адамдарының алдамшы қолдауына елтіген Мұхаммед «моңғолдан шыққан жабайы тобырдың» қауіпті екенін елей қоймады. 1218 жылы Шыңғысхан жабдықтаған сауда елшілігі Үргенішке барар жолда Отырарда дамылдады. Хорезмшах моңғол керуенін құртуға бұйрық берді.

Шыңғысханның замандастарына сенсек, Мәуереннахр қалаларына, Самарқан және Бұхарға, киім-кешек заттарына айырбастау үшін күміс, аң терілері және т.б. көптеген байлықтар тиелген керуенмен көпестерді және түркілерді аттандырған. Деректер бойынша, шекара қала Отырардың тегі түркі билеушісі хорезмшахқа хабар жеткізеді. Ол келген керуенді жойып, оның байлығын

өзіне жіберуін талап етеді. Жергілікті билеуші өзі бағынатын ханының талабын орындайды ¹.

Қыпшақтан шыққан қолбасшы Инашық Қайырхан сол билеуші болатын. Ол Мұхаммедтің анасының туысы еді. Оның бұрынғы түркілік есімі Жаған туды «Піл келді» дегенді білдіретін. Керуенде көпестен гөрі ашық және жасырын тыңшылардың көп екенін біліп, шешімді батыл қабылдайтын батыр Қайырхан мемлекетінің қауіпсіздігі үшін қызмет етті. Керуеннің ішінде қала тұрғындарына «бір апаттың болатынын», моңғол әскерінің көптігін, жеңілмейтінін дәріптеп үгіт жүргізгендері болады. Осы қанды оқиғаны Шыңғысханға аман қалған бір түйеші жеткізеді. Ызалы моңғол билеушісі Мұхаммедтен айыптылар мен Қайырханды өз қолына беруін талап етіп, елші жіберді. Мұхаммед моңғол елшісін өлтіруге, сондай-ақ оны бастап жүрген мұсылман көпестерінің сақалдарын кесуге бұйырды. Бұл сол кездегі дипломатия тілімен айтқанда, соғыс жариялаумен бірдей еді. 1219 жылдың күзінде моңғолдар аттарын Сырдариядан суарды. Үргеніште Отырар қабырғасына моңғол әскері жетпей тұрғанда әскери кеңес өтіп, қолбасшылардың бірі сонда бар күшті біріктіріп моңғолдармен шайқасқа шығуға ұсыныс жасады. Бірақ Мұхаммед әр қаланың өз әскерімен қорғануын, яғни қолбасшылардың жеке соғыс ашуын талап етті.

Отырар қорғанысының барысын деректерде төмендегідей суреттеп жазды. «Олар (моңғолдар. – авт.) Отырар қаласына келді. Олар шатырларын қаланы қоршай орналастырды. Сұлтан Қайырханға өзінің шекара әскерінен 50 мың адам берді, сондай-ақ 10 мың адаммен Қараша Хаджибті көмекке жіберді. Қаланың сыртқы қамалы берік болатын, онда сансыз қару-жарақ жиналды. Қаланың ішкі соғысына Қайырхан барлық дайындықты жасады, жаяу әскер мен атты әскерді қақпаны күзетуге қойды. Өзі қабырға үстіне көтерілді. Алға көз жіберген ол жау әскерінің көптігін, сансыз қолдың кең даланың бәрін алып жатқанын, теңіздей толқыған нөпір мен сауытты аттар мен қашырлар дауыстарынан жер тітіркенетіндігін көрді.

¹Қараңыз: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Спб., 1884. Т.1. С.5.

Моңғолдың Бату ханы. Қытай суреті

Әскер қамал сыртында бірнеше қатар болып орналасқан. Шыңғысхан әрбір әскери қолбасшыларды белгілі бір бағытқа жіберді. Ол үлкен ұлы Жошыны бірнеше түмен батырларымен Жент және Баршынкентке, бірнеше қолбасшыларын Ходжент және Бенакентке жіберді. Өзі Бұхарға бет бұрды. Үгедей мен Шағатайға Отырарды қоршауды тапсырды. Атты әскер басқа бағытта аттанғандықтан, Отырар бес ай бойы қорғанысқа шыдады.

Отырар тұрғындарының мүмкіншілігі таусылды, Қараша Қайыrxанды моңғолдарға бағынып, қаланы беруге үгіттеді. Осы қиыншылыққа себепші болған Қайыrxан, моңғолдар оны аямайтынын әрі еш құтылу мүмкіншілігі жоқ екенін білді. Сондықтан бар күшін салып күресті. Қараша өзінің әскер бөлімдерімен Суфи-хан қақпасына кетті. Түн мезгілінде татар әскерлері осы қақпадан кіріп, Қарашаны тұтқынға алды... Айыпты, айыпты емес Отырар

тұрғындары — кәрі-жасы бәрі мал сияқты қаладан айдап шығарылды. Моңғолдар қолына іліккен заттар мен мүліктерді талан-таражға салды.

Қайыrxан 20 мың арыстан жүректі, батыр тұлғалы ерлермен ішкі қамалға кіріп, қорғанды оның әрқайсысы ақырғы деміне дейін қорғады; моңғол әскері де көп шығынға ұшырады. Бұл күрес айларға ұласты, Қайыrxан екі серігімен қалды, қашып кету туралы ойлаған да жоқ, жанын салып соғыса берді. Моңғол әскерлері ішкі қамалға кіріп, үй төбесіне дейін қуды, сонда да берілмей алысты. Оның үстіне оны тірідей қолға түсіруге бұйрық болған соң, ұрыс барысында өлтіре алмады. Оның жолдастары өлімді азаппен қарсы алды, оның өзінде де қару-жарақ қалмады. Сонда қыздар қабырға кірпіштерін беріп отырды. Ол қулыққа көшіп, бірде құлап, бірде қарсы ұмтылып, моңғолдың көп әскерін құлатты. Бірақ бәрібір қақпанға түсті, қолы артқа қайырылып, шынжырға байланды. Қорған мен қабырғаны жермен-жексен еткеннен кейін ғана моңғолдар тыныш тауып, әрі қарай кетті. Тұрғындар мен кәсіпкерлерді хашар есебінде, кәсіпкерлік өнерін пайдалану үшін өздерімен бірге ала кетті. Шыңғысхан Бұхардан Самарқанға келген кезде оларды сол жерге алып барды»¹.

Сонымен, Отырардың тағдыры шешілді, тұрғындары өлтірілді, тұтқынға алынды, қара жұмысқа жегілді, қамал қирады.

Отырарда қолға түскен Қайыrxан сол кезде құлаған Самарқанға жеткізіліп, азаптанып өлтірілді.

Сатқын Қараша Хаджиб болса, моңғолға қызмет етуге үміт артқан, оны моңғолдардың өздері бір рет сатқындық жасаған адам тағы да сатады деп өлтіріп тастады.

Моңғол шапқыншылығы қиратудан басталды. Алқаптар қаңырап қалды, қалаларда адам қалмады, күл-қоқыстың үстінде жабайыланып кеткен иттер қаңғып жүрді. Бұл туралы К. Маркс «Орда тағылықтары Хорасанда, Бұхарда, Самарқан, Балқыда және басқада гүлденген қалада жүргізілді. Өнер, бай кітапхана, мешіттер мен сарайлар, жетілген ауыл шаруашылығы бәрі келмеске кетті» деп жазды².

¹The History of the World (Conqueror by Ala-ad-Din Ata Malik Juvaini) / Transe by J. A. Boyle. Manchester, 1958. Vol. 1. P. 82 – 86.

²Маркс К. Хронологические выписки//Архив К.Маркса и Ф.Энгельса. Т.5. С.221.

Отырар құлағаннан кейін Жошы қосыны 1219 – 1220 жж. қысында, өзінің сенімді жолбастаушылары Хасан-қожа мен Әли-қожаның бастауымен, Сырдария бойындағы қалаларды бірінен соң бірін алды. Сығанақта Хасан-қожа тұрғындарды қорқытып, берілуге үгіттеді, алайда сығанақтықтар сатқынды өлтіріп, апта бойы шабуылдарға төтеп берді. Бұл үшін Сығанақ тұрғындары түгелдей өлтірілді. Өзгент, Баршынкент және Жент қарсылық көрсетпеді, оның есесіне Ашнас ұзақ қорғанды, көптеген моңғолдар ажал құшты. Қала алынып, тұрғындардың басым көпшілігі өлтірілді.

Бұхар мен Самарқан алынды. Бұл қалаларды шабуды Шыңғысхан мен оның кенже баласы Төле басқарды. Бұхар үшкүндік қоршаудан соң өртелді. Жақсы бекінген, 60 мың тұрақты әскер мен 50 мың халық жасағы бар Самарқан бір жыл бойы қорғануға мүмкіндігі бола тұра бес-ақ күн қарсыласты. Мұнда да Самарқан гарнизонының басшысы Туған-ханның сатқындығы орын алды. Ерлікпен қарсыласқан Ходжент, бес ай қорғанған Үргеніш алынды. Мұнда ұрыс әрбір үй, әрбір орам үшін жүрді. Моңғолдар сүйегі тау болып үйіліп қалды. Сондықтан моңғолдар қаланы түгел қиратып, Әмудариядағы тоғандарды бұзып, қаланы су астында қалдырды.

Шыңғысханның әрекеті хорезмшах қолбасшыларын естен тандырды. Мұхаммедтің өзі Иранға, кейін Каспийдегі елсіз аралға қашып бас сауғалады. Сонда ол өкпе қабынуынан қайтыс болды.

1222 жылға қарай Қазақстан мен Орта Азия моңғолдардың қоластында болды. Қаңырап елсіз қалған қалалар Шыңғысханның жойқын жорығының ізі болатын, соның бірі Отырардың күйреуі еді.

АЛАСАПЫРАН... БІРАҚ ОТЫРАР ҚАЙТА ӨРКЕНДЕЙДІ

Күйреген Отырардың қайта қалпына келуіне небәрі 30 жыл уақыт керек болды. Бұл туралы табылған XIII ғасырдың орта кезіне жататын көптеген нумизматикалық заттар арқылы көз жеткіземіз. Мәселен, 1898 жылы Шымкент уезінен табылған алтын теңгелер Отырарда теңге соғудың қаншалықты қарқынды дамығанын дәлелдейді. Осы жерде шығарылған ақшалардың кеңінен

айналымға түскенін 1955 жылы Ташкент қаласының маңынан табылған 143 теңгесі бар көмбе де айғақтаса керек. Отырар теңге сарайының күмістелген мыс дирхемдері 1948 жылы қазылған Шыршық станциясында және Қарагүншік қаласында, Жамбыл облысының Сарысу ауданында табылған көмбелерден кездесті. Отырар ақшалары 1928 жылы Шаян ауданындағы көмбеден де, 1928 жылы Наманган маңайындағы көмбеден де, және т.б табылған еді.

Бірақ теңгелерге қарағанда, қала өмірінің жандануы тек Отырарға және бірнеше сырдариялық қалаларға ғана қатысты болғанын байқауға болады, олардың экономикалық өркендеуі моңғол шапқыншылығына ұшыраған орасан зор аумақтағы қалалардың жалпы құлдырауы жағдайында орын алды. Көптеген қалалар біржолата жермен-жексен болды. Қала тұрғындары қырылып, қол-өнершілер Моңғолияға әкетілді. Жаңа билеушілер көшпелі өмір салтына немқұрайды қарайтын қалалықтар мен егіншілерді жек көрді.

Моңғолдар өздерінің жаулап алған жерлерін басқара алмай, мұсылман көпестеріне және жергілікті феодалдардан шыққан моңғол итаршыларына сатты. Олар ұлы қағанның пайдасына салық жинауға құлшына кірісті, бұл орайда, олар, әрине, өздерінде ұмыта қойған жоқ. Екі жақты езгіге ұшыраған халық көтеріліс жасады, бірақ оны моңғолдар басып-жаншып, көтерілісшілерді қанға бөктірді.

Өндіргіш күштердің құлдырауы жаулап алушылар ішінде толассыз бөлініске әкеп соқтырды. 1227 жылы Шыңғысхан өлгенге дейін-ақ ұлдарының арасында жер бөлінісі болды: үлкен ұлы Жошы Ертіс пен Еділ арасындағы жерді алды; Шағатай еншісіне Орта Азия тиді, оған Хорасан жатқан жоқ; Үгедей өзінің туын (бунчук)¹ Тарбағатайда, Еміл мен Кобук жағасына тікті; Төлей әкесінің шаңырағына ие болып, Қарақорымда қалды.

Бірақ XIII ғасырдың ортасында феодалдық соғыстар басталып кетті. Екі отау – Жошы мен Төле – Үгедей мен Шағатайдың отауларына қарсы бірікті. 1251 жылы құрылтайда² бірінші коалицияның ханзадалары ұлы хан етіп Төленің баласы – Мөңкені сайлады. Ол таққа отырған сәттен бастап өз қарсыластарының айла-шарғысына қарсы қатал шаралар қолданды, Шағатай мен

¹ Бунчук – ту.

² Құрылтай – кездесу, жиналыс, жиын.

Үгедей отауларының ықпалды өкілдерін өлтірді, ал олардың ұлыстарын екінші қатардағы мекендер етіп тұқыртып тастады. Қолұшын бергені үшін Жошы ұрпақтары Оңтүстік Қазақстанға және Орта Азияның солтүстік аймақтарына билік жүргізді. Келесі онжылдықта Шағатайдың немересі — Алғуи — атасының иелігін күшпен қайта тартып алып еді, бірақ оның өзі ұзаққа бара қойған жоқ: билік Үгедей ұрпағының бірі Хайду ханзада қолына көшті.

Жаулап алушылардың арасындағы қарама-қайшылықты тарихшылар отырықшы тұрғындар мен қала өміріне қатысты жүзеге асқан ағымдардың көрінісі деп бағалайды.

Моңғолдардың басым бөлігі және оларға қосылған түркі әскери-көшпелі ақсүйектері отырықшылыққа жаулық көзқараста болды және қалалар мен кенттерді тонауға күш салды. Жүйесіз әрі қатыгез езгі аймақтың берекетін кетірді, онда берекетсіздік пен тәртіпсіздік орын алғандығы оларды мазалай қойған жоқ. Әрине, бұл топ күшті орталықтандырылған билікке де қарсы болды және тез баю жолына түскен жергілікті ақсүйектермен, шенеуніктермен және көпестермен байланыс жасауға құлшынды.

Хан сарайына неғұрлым жақын әскери-көшпелі ақсүйектердің енді бір бөлігі (шағыны), сондай-ақ шенеуніктердің бір бөлігі, діни адамдар және көпестердің басым бөлігі орталық билікті шектеуге ұмтылған бірінші топты жақтамай, күшті орталықтандырылған билікті құруды қалады, қала өмірін, ауыл шаруашылығын қайта қалпына келтіруді көкседі. Екінші топтың неғұрлым көреген өкілдері «өзін отырған бұтақты кесуге» болмайтындығын түсінді және шапқыншылықты тоқтатып, бейбіт өмір орнатуды, егіншілер мен қалалықтарды қудалауды тыюды жақтады. 1269 жылы Хайду хан Талас алқабында ханзадалар мен нойондардың¹ құрылтайын шақырды. Өзара қызу айтысқан ханзадалар мынадай шешімге келді: «...жазғы және қысқы жайылымды, тау мен даладағы қоныстарды бөлейік, өйткені бұл аймақ (Оңтүстік Қазақстан және Орта Азия. — Авт.) мейлінше құлазып жатыр әрі игерілмеген...»², сондай-ақ былай деп шешті: «алға қарай тауларда және далаларда қоныстану керек, қалалар маңында шиырламау қажет, малды егінге айдау тоқтатылсын және райаттарға³

¹ Нойондар — моңғол ақсүйектері.

² Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Т.2. С.69.

³ Райаттар — егіншілер.

әділетсіз талаптар қойылмасын»¹. Осындай ұстанымды Хайдудың өзі де ұстанды. Ол өзі басқарған 30 жыл ішінде өз ұлысының гүлденуіне орай көп нәрсе істеді.

Жекелеген билік етушілер күшеюінен бүкіл моңғолдық мемлекеттің қуаты әлсіреп, біртіндеп тәуелсіз иеліктерге бөлшектене бастады. Орта Азияда егіншілермен, отырықшы өмір салтына өтушілермен байланысты нығайтуға ұмтылған моңғолдар тобы жеңіске жетті. XIV ғасырдың бірінші жартысында Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігіндегі шағатайлық билеушілер арасында мейілінше ірі тұлға Кебек хан болды. Оның отырықшылықты жақтауға деген құлшынысы анық байқалатын: ол өзіне арнап Қашқадария алқабынан сарай тұрғызды, ақша және әкімшілік реформаларын жасады. Бірақ оның тұрақтылыққа деген ықыласы әскери-көшпелі ақсүйектердің ашу-ызасын туғызды. Олар Кебекке қарсы шығып, оның інісі — Тарма-ширинді (1326 — 1334 жж.) өлтірді.

Өзара қырқыстың нәтижесінде тәуелсіз Моғолстан иелігі пайда болды, ол Қашқарияда және Жетісудың солтүстік-шығысында орналасты, астанасы Алмалықта болды. Мұнда дулат руынан шыққан өмір Болатшы Тоғылық-Темір сұлтанды хан етіп жариялады.

Жошы ұлысында, Көк немесе Алтын Ордада сол сияқты қарама-қарсы күштердің қақтығыстары орын алды. Сырдарияда жана мемлекет — Ақ Орда құрылды, оның астанасы Сығанақта орналасты, құрамына Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігі енді. Оның бірінші ханы сұлтан Сасық-Бұқа болды, сосын ол билікті ұлы Ерзенге берді. Кейінірек Орыс хан тұсында (1361 — 1380 жж.) Ақ Орда Алтын Ордадан біржолата іргесін аулақ салып, атақты Темірдің жаулап алу жорықтарына дейін өзінің дербестігін сақтады. Ақ Орданың негізгі тұрғындары қыпшақтар еді, олардың арасына моңғолдар мүлдем сіңісіп кетті. Сондықтан да XIV ғасырдағы араб авторы әл-Омаридың айтқандарын келтіре кеткен жөн:

«Ежелде бұл мемлекет қыпшақтар елі болды, бірақ татарлар оны жаулап алғаннан кейін қыпшақтар бодан атанды. Сосын олар (татарлар) қыпшақтармен қандары араласып, туыс болып кетті және олардың (татар) табиғи және нәсілдік сапаларынан жер қасиеті биік тұрды, енді олар да тура қыпшақтар тәрізді болып кетті, былайша айтқанда, олар бір рудың адамдары секілді еді, қыпшақтар жеріне қоныстанған моңғолдар мен татарлар олармен (қып-

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т.3. С. 71.

шақтармен. — авт.) некеге тұрып, осы жерде біржолата тұрақтап қалды ¹.

Әл-Омаридың айтқандарынан Ақ Орда құрамына кірген Қазақстан тұрғындарының сол бөлігінің этногенезі ғана білініп қоймайды, сонымен бірге олардың иеленген бірқатар саяси тұрақтылығы да аңғарылады. Моңғолдармен қандары араласып кеткен қыпшақтар ендігі жерде бодан болмады.

Тап осы кезеңде біресе Жошы ұлысының, біресе Шағатай ұлысының бөлігі, біресе Ақ Орда хандарының иелігі болған Отырардың іргесі беки түсті. Небәрі ширек ғасыр ішінде ол Батыстан Шығысқа созылған керуен жолы бойындағы белгілі сауда орталығына айналып үлгерді. Осы қала арқылы Үргеніштен Алмалыққа және одан әрі қарай Қытайға, алыстағы Ханбалыққа жол тартылды. Осындай мәртебенің арқасында Отырарға қатысты XIII ғасырдың екінші жартысында саяхатшылар мен саудагерлердің ол туралы қалдырып кеткен көптеген жазбаларын кездестіруге болады. Осы қала туралы «Отырардың күйреуінен» кейінгі бірінші естелік армян патшасы Гетумнің (Гайтонның) құжаттарында сақталған, ол 1259 жылы Армениядан моңғол даласына Закавказьедегі моңғол билеушісі Аргуннің қысымшылығына қарсы жоғары мәртебелі Мөңке қағаннан көмек сұрау үшін құпия түрде аттанады. Патша мен оның серіктері үлкен қиындықтарды бастан кешіре отырып, бір жылдан кейін Қаракорымға жетеді, онда оларды жақсы қарсы алады, салықтарды азайтуға қол жеткізеді. Күзет грамотасын алған Гетум 1254 жылы күздің бел ортасында отанына оралады, жолдағы үлкенді-кішілі қалаларға соғады, соның бірі Сырдариядан өтер жолда орналасқан Отырар еді...²

Сол жылдардағы басқа да жазба деректерге қарағанда, Ақ Орданың ханы Ерзен, оның ұлы Сасық-Бұқа кезінде Отырарда құрылыс кеңінен қанат жаяды, Ерзен «өте ақылды, әділетті, күшті, дінге сенетін патша болды. Отырарда, Сауранда, Жентте және Баршынкентте орналасқан медресе, ханака, мешіттердің және басқа да қайырымдылық мекемелерінің басым бөлігін ол өзі салдырған болатын»³.

¹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. С. 244 — 245.

² Гандзакеси Киракос. История Армении/ Перевод, предисл. и комментарий Л.А.Ханларди.М., 1976. С.222-226.

³ Сборник материалов по истории Золотой Орды. М.; Л., 1941. С.2.129.

XIV ғасырдың ортасында Отырардың атағы кеңінен жайылды. Флорентиялық көпес Франческо Бальдуччи Пеголотти құрастырған «Сауда тәжірибесі» деп аталатын жол көрсеткіште Танадан, Дон сағасынан Ханбалыққа дейінгі ауыр да ұзақ жол суреттеледі. Көпестер жиырма бес күн бойы Танадан Қажы-Тарханға¹ дейін жетеді. Осы жерден Сарайға — Алтын Орда астанасына дейін жүзеді. Су жолымен Каспий арқылы Жайық сағасына жетіп, одан осы өзен арқылы Сараканкоға дейін көтеріледі². Шиқылдақ арба жегілген түйелермен 20 күн ішінде Органчаға³ дейін жетіп, ал тағы да 40 күннен соң Отырардың ақ қабырғасына ілігеді.

Дегенмен сол кезеңдегі Отырар бейнесі туралы нақты әрі айқын түрде сыр шертуші нумизматика десе болады. Басқа тарихи кезеңмен салыстырғанда XIII — XIV ғасырларға жататын соншалықты көп мөлшерде теңге және теңгелік-заттық көмбелер бұрынсоңды кездескен жоқ. Нумизматика жөніндегі белгілі кеңес ғалымы Е.А.Давидович оларды талдай келіп, мынадай әділ қорытынды жасайды: «жеке және жалпы мәселелер бойынша кейбір көзқарастарды қайта қарау керек, бірқатар жаңадан туындаған мәселелерді мүмкін болатын дәрежеде шешуді алға қою қажет»⁴.

Ғылыми зерттеулерге сәйкес, Отырарда тұрақты түрде теңге соғу моңғол шапқыншылығынан кейін 1251 — 1252 жылдары басталған. Алтын динарлар, күмістелген мыс дирхемдер және мыс фельс тәрізді теңгелер шығарылды. Осының өзі мынаны дәлелдейді, яғни Отырардың ақша шаруашылығы — қала күйрегеннен кейін арада 30 жыл өткесін көптеген басқа қалалық орталықтардан экономика қызметінің барлық саласын — ішкі ұсақ тауар айналымынан сыртқы сауда айналымына дейінгі жүйені толық ақша кешенімен қамтамасыз етуімен ерекшеленеді.

Отырар теңгелерін зерттеу 1271 жылға дейін созылған ақша шаруашылығының бірінші кезеңін сипаттауға мүмкіндік береді, бұл кезең барлық номиналдағы теңгелерді тұрақты шығару кезеңі және де осы арқылы қала өмірінің қаншалықты өркендегенін білуге болады.

¹ Қажы-Тархан — Астрахан.

² Сараканко — Сарайшық.

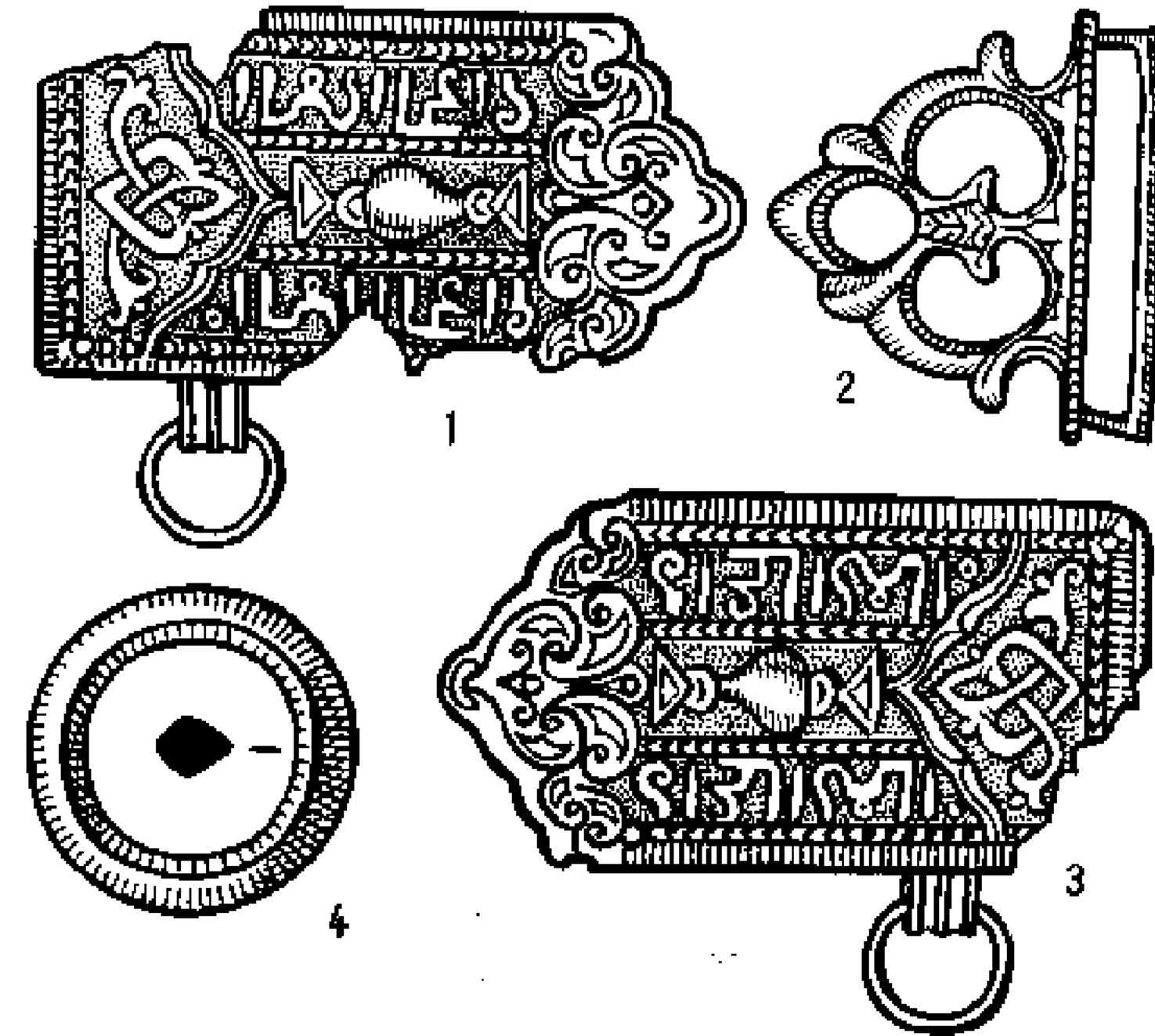
³ Органча — Үргеніш.

⁴ Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии в XIII в. М., 1972. С.7.

Отырардағы ақша айналымының екінші кезеңі билеуші, көпес Масуд-бек жүргізген ақша реформасынан кейін болады, ол ақша айналымының барлық жақтарын қамтыды. Осы реформаның негізін жоғары сапалы күміс дирхемдер жасауды ұйымдастыру құрады. Егер бұрын күміс дирхемдерді көп мөлшерде тек Алмалық шығарып келсе, ал 1271 жылдан бастап бұл қызмет басқа қалаларда да, оның ішінде Отырарда да өріс алды. Күміс дирхемдердің салмағы барлық жерде бірдей болды, яғни барлық теңге сарайлары үшін белгіленген стандартты салмаққа сәйкес келді, сынамасы да сондай болды: біріншісі 2,1 г., сынамасы – 800 (немесе осыған жақын). Теңгелерді безендірудің негізгі белгілері таңба, картуш пішіні және ірі жазбалар болып келеді, белгілі бір дәрежеде бірліктің белгілерін еншілейді. Е.А.Давидович былай деп атап көрсетеді: «Масуд-бектің реформасы мемлекетті күміс теңгелермен қамтамасыз етті және шығарылған жеріне қарамастан, оларды жалпы мемлекеттік айналымға түсіру үшін қажетті кепілдіктерді (салмақ, сынама, неғұрлым елеулі сыртқы белгілері) берді»¹.

Дирхемдермен қатар ұсақ сауда жүйесін қамтамасыз ететін мыс фельстерді жасау да жолға қойылды, мұның өзі де 1270 – 1271 жж. реформаның пайдасы екендігін көрсетеді: отырықшы шаруашылықты, қала өмірі мен сауданы қалпына келтіру мен дамытуға бағытталған талпыныс жеңіске жетті. Көптеген көмбелер күміс теңге өндірісінің кезінде жақсы жолға қойылғанын дәлелдейді. Ірі көмбелердің бірі 1893 жылы Арыстың сол жағалауындағы Қарауылтөбе күзет қорғанының төбесінен табылды. Екі құмырадан 5800 күміс және мыс теңгелер, сондай-ақ екі күміс білезік, маржандар, мыс тоға, асыл тастар және алтын бұйымдар сынығы табылды. Отырардың күміс дирхемдері табылған жерлер: 1889 жылы Ташкент уезіндегі Жалал-Төбе облысында табылған көмбе, Ангренге жақын мандағы Дункент көмбесі (1952 ж.), Ленинабад көмбесі (1954 ж.) және, ақыр соңында, жетпісінші жылдары Отырар аймағынан табылған (оның ішінде Отырардан) көмбелер.

¹ Сонда. 144-б.

Отырар көмбесінен табылған күміс белдік бөлшектері

Зерттеу қорытындысы шағатайлық отырар теңгелерінің соңғы сериясы Буян-Кула атынан 1354 жылы шығарылғанын көрсетті¹. Демек, тұтастай ғасыр бойы Отырар қарқынды түрде теңгелер шығарғаны Қазақстан мен Орта Азия үшін қатал тарихи кезеңде қаланың экономикалық және саяси маңыздылығын дәлелдейді.

АҚСАҚ ТЕМІРДІҢ СОҢҒЫ ЖОРЫҒЫ

Моңғол мемлекетінің «үйіндісінде» өзара қырқыстың салдарынан пайда болған иеліктің бірінің билеушісі, бұдан бұрын айтылған Моғолстанның сұлтаны Тоғылық-Темір XIV ғасырдың екінші жартысында Орта Азиядағы қуатты мемлекеттің басшысы болу мандайына жазылған бір адамға «азғантай» ғана көмек

¹ Лэнь Пуль С. Мусульманские династии. Спб., 1899. С.201.

көрсеткен еді. Әңгіме Темір туралы болып отыр¹. 1361 жылы Тоғылықтың өзі Темірге үлкен түменнің билеушісі және барлас тайпасының басшысы болуға жәрдемдеседі², міне, тап осы сәттен бастап осынау бір тұлғаның билік шыңына өрлеген жеңісті қадамдары басталды.

Өзінің жаужүректігімен, әскери талантымен ерекшеленген, тосын оқиғаларды аңсайтындардың арасында атағы шыққан Темірдің жолы қиындыққа толы болды. Ол көптеген жаугершілік жорықтар жасады, жеңістерге де жетті әрі жеңіліс те тапты, тіпті тұтқынға түскен кездері де кездесті. Осындай буырқанған өмір Отырарда кілт үзілді...

Иә, басынан бастап айталықшы.

Темір барлас тайпасынан шыққан ұсақ моңғол әмірі Тарағайдың отбасында дүниеге келді. Ол жас күнінде нөкерлер жасағын³ басқарды және үлкен жол бойында тонаушылықпен күн көрді; күшті орталық биліктің жоқтығын пайдаланған ол, Карл Маркстің сөзімен айтқанда, «өртүрлі князьдердің қызметінде кондотьерлердің бастығы ретінде»⁴ өктем бола түсті.

Бұл адам өзінің даңққұмарлығымен, билікке ұмтылысымен және шексіз қаталдығымен ерекшеленді. Ол қандай әдіспен болсын, кісі өлтіруден тайынбай, өзінің алға қойған мақсатына жетуге ұмтылды. Ол шамамен үлкен түменді басқаруға келген кезде белгілі моңғол әмірі Хусейнмен таныстығы басталды, Темір оның қарындасына үйленді. Жас әмірлер бірігіп көршілерге тонаушылық шабуылдарын жасады, өзімен теңдестер арасында бірінші болу құқығы үшін күресті. Ал мұндай жағдайлар әрқаз жеңіспен аяқтала қойған жоқ. Олар бірде қатты жеңіліске ұшырап, 62 күн бойы алғыр қарсыластарында тұтқында отырды. 1362 жылы Сеистанға⁵ шабуыл кезінде Темір жараланды, содан кейін оның қолы семіп қалды. Жетісу мен Қашқариядан шыққан көшпелі моңғол жасақтарымен соғыс кезінде халық қозғалысын пайдалана отырып, 1366 жылы Хусейн мен Темір Самарқанда билікті

басып алды. Бірақ билік үшін талас серттескен жақын достардың арасын суытып, бір-біріне жауластырып тынды. Темірдің жолы болды: 1370 жылы ол Хусейн бас сауғалаған Балқыны қоршады. Қатты қарсылық көрсеткен қала басып алынды, ал тұтқынға түскен Хусейн Темірдің үнсіз келісімімен өлтірілді. Енді онда күшті қарсылас болған жоқ және әскербасыларының құрылтайында оны мемлекет басшысы етіп жариялады.

Тақта отырған Әмір Темір

Темір отыз бес жыл патшалық құрған кезеңнің бәрінде Хорезмге, Парсыға, Үндістанға, Закавказьеге, Кіші Азияға, қазақстандық дала төсіне үздіксіз жорықтар жасады. Ол ешқашан жеңілу дегенді білмейтін қуатты әскер жасақтады, ол соғысу өнерінде «жансыз болу жүйесін енгізді; бұл орайда оған дәруіштер, пақыр-

¹ Темір (1336 – 1405 жж.) – оны Темірлан деп те атады (Тимурленг, тәжік тілінен аударғанда «Ақсақ Темір»), өйткені 1362 жылы жараланып (аяғы мен қолы), ақсақ болған.

² Бұл жағдайда – әскери жасақ.

³ Нөкер – жауынгер.

⁴ Архив К.Маркса и Ф.Энгельса.Т.6. С. 184.

⁵ Сеистан – Ауғанстанның оңтүстік-батысы.

лар, монахтар — ламалардан христиандық дуанаға дейін қызмет етті».¹

Жаһангер ең алдымен Алтын Орда қолдау көрсететін, ұзақ уақыт бойына тәуелсіз болған Хорезмді бағындырды. Ол Хорезм аймағына алты рет шабуыл жасады. Хорезмнің астанасы Үргеніш жермен-жексен етілді, ал түтіндеген үйінділерге Темірдің бұйрығы бойынша жұртқа жария түрде қара бидай себілді.

Темір өзінің Алтын Ордадағы бұрынғы қолшоқпары — Ақ Орда ханы Орыс ханның ұлы Тоқтамыспен қанды шайқас жүргізді. Тоқтамыс 1376 жылы Самарқанға қашып келген болатын, сонда Темір оны жақсы қабылдап, темірлік алмас қылыштардың көмегімен Отырарды, Сауранды және Ақ Орданың астанасы — Сығанақты басып алып, онда хан болып жариялануына көмектескен еді. Бірақ Тоқтамыс Темірдің үмітін ақтамады; Алтын Ордаға хан болып алғаннан соң, 1388 жылы ол Темірдің иелігіне шабуыл жасап, шұрайлы жерлерін тонады. Қасиетсіз вассалын бағындыру үшін Темір әскери жорық ұйымдастырды, ол Тоқтамыстың артынан өкшелей қуа отырып, бүкіл қазақстандық даламен өтіп, Алтын Орданың байырғы жеріне басып кірді. Оның астанасы Сарай Берке қаласы, сондай-ақ Қырым мен Солтүстіктің қалалары қаңырап қалды.

Темір Жетісуға бірнеше жорық жасады, Шарын мен Ілеге дейін жетті. Соның нәтижесінде ол Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанды өз мемлекетінің құрамына қосып алды, ал Отырар, Сауран, Сығанақ, Созақ, Тараз, Аспара қалаларында әскери гарнизондарды орналастырды.

Бәрінен бұрын Темірді Парсы қызықтырды, ол сол кезде көптеген ұсақ иеліктерге бөлшектеніп кеткен болатын. Қатыгез жаһангер Гератты, Балқыны соншалықты күш жұмсамай-ақ жаулап алды, сондай-ақ Әзірбайжанды, Грузия мен Арменияны да бағындырды.

1398 жылы ол өзінің үнді жорығын бастады: Делиге дейін жетіп, қаланың тас-талқанын шығарды, Самарқанға үлкен олжамен оралды. Батыста Темірдің әскері Кіші Азияға және Сирияға келіп кірді, 1402 жылы Анкара қасындағы шайқаста осман сұлтаны Баязедтің әскерін талқандап, сол арқылы Византия империясының құлауын кейінге ығыстырды.

¹ Архив К.Маркса и Ф.Энгельса Т.4. С.185.

Тарихта Темір есімі тек оның қанды жорықтарымен ғана емес, сонымен қатар біздің заманымызға дейін жеткен мәдениет ескерткіштерімен де байланысты. Темір өзінің иеліктерінде құрылыс пен сәулеттен қаражат аяған емес, ол мұны мемлекетті нығайтады деп түсінді. Ол Үргенішті талқандағаннан кейін бірден барлық ғалымдарды, шеберлерді, колөнершілерді Самарқанға жинады, тонап алынған құндылықтарға Шахрисябзадан атақты Ақ Сарайды салғызды. Әлемнің түкпір-түкпірінен жиналған сәулетшілер мен шеберлер тек сарайлар ғана емес, сонымен қатар мешіттер мен медреселер де салды. Міне, тап сол кезде, XIV ғасырда Гур-Әмір, Бибі-Ханым, Шахи-Зинда тәрізді көрнекті ескерткіштер бой көтерді. Бұл орайда қазақстандық дала көшпенділері мен отырықшы тұрғындар пір тұтатын Ахмет Йасауи бейітінің үстіне тұрғызылған кесенені айтуға болады. Темірдің кенеттен қайтыс болуына байланысты оның құрылысы аяқталмай қалды, дегенмен салып үлгерілгенінің өзі ғажайып сәулетімен адамды таңғалдырады.

«Бұл орайда ұлы әмір өте саяси көрегендік танытты, — деп жазды Ахмет Йасауи кесенесін зерттеушілерінің бірі М.Е.Массон, — ол көшпенділердің ұлттық қасиетті мекеніне ерекше мән беруді, исламды ұстанатын халықтардың рухани бірлігін ескеруді, номадтарды таңғалдыратын кең ауқымды ойды жеткізуді мақсат етсе, ал құрылысты салу арқылы империяның қуатын көрсетуді меңзеді, — міне, XIV ғасырдың аяғындағы ортаазиялық сәулет өнерінің бірінші дәрежелі ескерткішін мемлекеттің шетінде салудың сыры осындай еді»¹.

Темірдің ресми тарихы «Жеңістер кітабы» ғимаратты салуды 1397 жылғы оқиғамен байланыстыра баяндайды. Осы жыл Темір Моғолстан ханы Қызыр-Қожаның қызы — Тәукел-ханымға үйленеді. Өзінің зайыбын күткен Темір қыркүйек айында Қожа Ахмет бейітіне тәжім ету үшін Йасы қаласына барады. Сірә, сол жолы ол құрылысты бастауға бұйрық берген. Тапсырыс берушінің тілегі жарлықпен бекітілген, онда ғимараттың жалпы жоспары мен негізгі өлшемдері қарастырылған: Бас күмбездің диаметрі қырық бір гязге² тең болуы тиіс. Алдыңғы жағында екі мұнара-

¹ Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжи Ахмеда в городе Туркестане / Известия Среднеазиатск.географ. о-ва. 1929. Т. 19. С.39-45./

² Гяз — ұзындық өлшемінің бірлігі.

сы бар аркалы биік портал қондыру жоспарланды. Оның артқы жағында үлкен күмбезді шаршы бөлмежай жан-жағынан отыз гыз болады және есік жақтаулары тәрізді жеті металл қорытпасынан құйылған ортада хауыз орналасады. Одан кейінгі бөлме жан-жағынан он екі гыз болады, шағын күмбезді, шайқының өзінің бейітінің үстіндегі бөлме Тавриздан алынған мәрмәр тастақталармен көмкеріледі. Қабірдің оң және сол жақтарында жиналыс жасайтын екі бөлмежай (чарсуфалар) орналасады. Сонымен қатар, бірнеше басқа да бөлмежайлар, сондай-ақ ескерткішке тәжім етуге келгендерге арналған Құжыралар¹ жоспарланған. Күмбездер мен қабырғалар сол дәуірдің сәулеттік талғамына сай айшықталуы тиіс болды. Міне, тапсырма осындай болды, ал оны жүзеге асыру Маулан Убайдулла Садрға жүктелді².

Белгілі кеңес археологы М.Е.Массон осы ескерткіш туралы былай деп жазды: «Жобасы мен ой-толғамы жағынан Орта Азияда күдіретті салынған осы кесенеге тең келетіні жоқ. Ол өте ғажайып дүние. Бірақ ислам өнерімен салынған оның дәстүрлі пішіндегі күдіретті құрылысынан сол кездегі дәуірдің, сасанидтер дәуіріндегі Парсы патшалығының стилі мен императорлық Византия сәулетінің лебі ескендей әсер қалдырады. Ктесифон мен Фирузабад сарайлары П әрпі тәрізді түрде салынған; сасанидтер патшаларының зор қабылдау залдары (Тек-и-Кесра) — тамаша ғажайып порталдың бейнесінен туындаған. Византияның ықпалы сасандық Парсы кезінде-ақ сәулет өнеріне енді, «көктегі патшалық пен жердегі билік жүргізушінің жеке-дара билігінің бірлігі» үйлесім тапты және Әулие Софияның константинопольдік храмында тамаша бейнеленді. Көптеген ғасырларға озық тұрған осы әлемдік ескерткіш тек Шығыстың сәулетіне ғана емес, сонымен қатар мұсылмандық Түркияға да әсерін тигізді, Қожа Ахмет кесенесінде оның соншалықты айқын көрініс тапқаны сондай, оны мұсылмандық Айя-София деп атауға толық негіз бар деуге болар еді»³.

Темір Отырар жанындағы Қожа Ахметтің ұстазы әулие Арыстан-бабтың бейітінің үстіне кесене орнату идеясын да ұсынған болатын. Халық аузындағы аңыз былайша сыр шертеді. Қожа Ах-

мет кесенесінің құрылысын салуға кіріскен жұмысшылар оның қабырғасын қалайды, түн ортасында бір алып бұқа келіп, қаланғанның бәрін бұзып тастаған. Содан құрылыс қайта салынып, аркалары мен күмбездері көтеріледі, бірақ бір күні түнде соның бәрі құлап, үйіндіге айналады. Бұл жағдай Темірді ойландырып тастайды. Бірде түсінде ақсақалды қарт келіп, Қожа Ахметтің айтқанын жеткізеді: ең алдымен Арыстан-баб бейітінің үстіне кесене орнату керек дейді. Сөйтіп, шын мәнінде де осы кесене салынады, тек содан кейін Түркістандағы кесене құрылысы ешқандай кедергі болмай қарқынды жүреді.

Өкінішке орай, аталған кесене сақталмады — Отырардың шығысына қарай үш шақырым жердегі қазіргі кездегі зиратта құрылыс тұрғызылған, ол XIV ғасырда жартылай бұзылған орында XIX ғасырдың бас кезінде салынған. Сол кезеңнің құрылысынан тек екі оюланған қарағаш бағанасы ғана қалған. Бірдей бағаналардың ұзындығы 3,5 м; ойылып салынған дөңгеленген жапырақтар ізі байқалады, бағананың төменгі жағында шаршылап ойылған белдеу және айқышталып орналасқан геометриялық пішіндер бар; онда салынған айшықтар Ахмет Йасауи кесенесінің есігінде салынған өрнектерге ұқсайды. Қазір қайтадан қалпына келтірілген кесенеден сол бағаналардың көшірмесін көруге болады, ал оның түпнұсқасы Қазақстан Ғылым академиясының археология мұражайында орналасқан.

...1404 жылдың аяқ кезінде Темірдің көптен ойлаған жорығы басталды. Жаһангер әрқашанда алға үлкен мақсаттар қоятын. Қазіргі заман тарихшыларының бірі Темір ортаазиялық феодалдардың көп олжаға кенелуге деген ұмтылысын шебер пайдаланды деп атап көрсетті. Олардың көмегімен көрші мемлекеттерді тонады. Темір өзінің әскерін Сырдария мен Жетісудан өткізуді жөн деп тапты. Жылдың аяқ шенінде 200 мыңдық әскер Сырдарияның арғы бетіндегі Отырар мен Сауранға шоғырландырылды. Бәрі де дайын болып, тек аттану хабарын күтіп тұрды. «Бірақ тағдырдың жазмышы басқа болды». Ақпанда Сырдариядан өту кезінде салқын тигізіп алған Темір ауырып, Отырар сарайларының бірінде дүние салды. Оның өлімін жасыруға тырысты. Қалың әскер жорыққа аттанды, алдыңғы лектері Отырардан шығысқа қарай 5 фарсахтағы²⁷ Шілік қонысына келіп жетті және осы жер-

¹ Құжыра — медресе шәкірттері мен дәріс берушілердің тұрғынжай бөлмесі.

² Қараңыз: Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжи Ахмеда в Туркестане. С.41.

³ Массон М.Е. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясеви. Ташкент, 1930.

¹ Қараңыз: Бартольд В.В. Сочинения. М., 1964. Т.2. С. 71-72.

де жаңалықты естіп, Самарқанға ат басын бұрды, сонда Темірдің мұрагерлері билікті бөлісуге асықты.

ОТЫРАРДАН ОТЫРАРТӨБЕГЕ ДЕЙІН – ҮШ ҒАСЫРЛЫҚ ЖОЛ

XV – XVIII ғасырлардағы Қазақстан тағдыры Отырардың тағдыры болды. Жазба деректер оның тыныс-тіршілігін әдетте хандар мен сұлтандардың жорықтарына қатысты қысқаша түрде хабардар етеді. Дегенмен ежелгі жылнамашылардың жұтаң жазбаларының өзінен қаланың тыныс-тіршілігі білінгендей болады. «Таварих-и Гузида» деп аталатын ортағасырлық шығармада былай деп жазылған: «Сұлтан Махмұд хан Отырарды (Мұхаммад Шейбани ханға) берген осы кезде... Құл-Мұхаммед тархан Сабранда болды. Сабранның барлық адамдары, молдалары мен қожалары кеңес құрды: Отырар тағы да Мұхаммед-Шейбани ханның қоластына қарады. Күн санап оның қуаты арта түсуде. Енді ол барлық уалаятты басып алды, адам жіберіп, Мұхаммед сұлтанды алып келгізді (Шейбани ханның інісі) және оны Сабранға берді»¹.

Осы жазылған мәтінге қарап, тоғыз жолдың торабындағы Отырардың маңызы ерекше болғанын білуге болады. Әрбір жеңімпаз үшін (осы орайда Мұхаммед-Шейбан хан) бұл қаланы алу дегеннің өзі барлық сырдариялық қалаларға билік жүргізу деген сөз еді.

«Таварих-и Гузида» шығармасына келтірілген үзінді Темірдің өлімінен кейін Орта Азия мен Қазақстанда өзара қырқыс пен феодалдық соғыстардың болғанын көрсетеді. Билік басына келген Темірдің немересі Ұлықбек, өзі көрнекті ғалым болған, билікке таласқандардың құрбаны болып, айуандықпен өлтірілді. Бірақ оның көзі тірі кезінде-ақ атасынан мұра болып қалған зор аумақтың солтүстік шекарасындағы жағдай шиеленісті болды. Шах-Жахан басқарған моғол жасақтары Сайрамды басып алды және Қарасаман қаласына жақындап келді. Бірақ моғолдар қатты жеңіліске ұшырап, кері шегінді. Ал 1426 жылы Жошының ұрпағы саналатын Барақ хан өзін Дешті Қыпшақ пен сырдариялық қалалардың билеушісі етіп жариялады.

¹ Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV-XVII вв.// Казахстан в XV-XVIII вв Алматы, 1969. С.21.

XV ғасырдың ортасында Әбілхайыр хан Дешті Қыпшақтың көптеген тайпалары мен руларын өзіне күшпен бағындырып алды, сөйтіп, жаңа феодалдық иелік атанған Өзбек хандығын басқарды. Осы мемлекеттік бірлестікті құру Қазақстанда патриархаттық-феодалдық қатынастардың нығайтылғанын дәлелдейді: феодалдардың құқықтары мен артықшылықтары одан әрі кеңі түсіп, бұқара халықты қанау күшейді, таптық күрес шиеленісті. Феодалдар халықты езгіде ұстау үшін күшті билік аппаратын құрды.

Өзбек хандығы Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысынан солтүстікте Тобылға дейінгі және одан әрі солтүстік-шығыста Есілге дейінгі орасан зор аумақты еншіледі. Оның тұрғындарын бір сөзбен «өзбектер» деп атады. Оның құрамына қаңлы, қыпшақ, дулат, керей, карлұқ, найман, үйсін, арғын, қырғыз тәрізді тайпалар кірді. Әсіресе қыпшақтар қатты ерекшеленді, міне, сондықтан да кейбір зерттеушілер XV ғасырдағы осы мемлекеттік құрылымды «Қыпшақ хандығы» деп атауға бейім тұрады. Бірақ «өзбек» атауы, сондай-ақ бұдан бұрын да болған «қазақ» атаулары ол кезде этникалық мазмұнға ие болмағандығы және белгілі бір халыққа бірікпегені дәлелденді, бұл кейінірек болды: екеуі де дала төсінде қоныстанған көптеген тайпаларды қамтыды, оны XVI ғасырдағы ортаазиялық ғалым Рузбихан өзінің жазбасында былай деп растай түседі: «Үш тайпа өзбектерге жатады, олар Шыңғысханның даңқты иелігінде... екінші тайпа – қазақтар, олар барлық әлемде күш-қуатымен және ержүректігімен даңққа бөленген және үшінші тайпа – маңғыттар...»¹

Дешті Қыпшаққа билік үшін өзара қырқыс пен күрес Әбілхайырдың күшімен шегіне жетті және «Жошы ұрпақтарының арасында ханның жебесі атылмаған немесе ханның қолы тимеген бірде-біреуі қалған жоқ». Мұның өзі Жәнібек пен Керейдің Шу аймағына көшіп кетуіне әкеп соқтырды. Тұрғындардың үдере көшуі XV ғасырдың 50-жылдардың аяғынан 60- жылдардың аяғына дейін созылды². XVI ғасырдағы тарихшы Мұхаммед Хайдар осыған қатысты былай деп айтқан: «Ол кезде Дешті Қыпшақта Әбілхайыр хан билік етті. Ол Жошы ұрпағынан тараған сұлтандарға қатты тиісті. Жәнібек хан және Керей хан одан Моғолстанға қашты. Есенбұға хан оларды ықыласпен қарсы алып, өздеріне

¹ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакани. Михман-наме-ий Бухара. С.62.

² История Казахской ССР. Алматы, 1979. Т.2. С.256-257.